- Title – अज्ञात
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 27, 37-41, 52-71, 126-138.
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari - देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – विद्युतायौगयद्येत्प्राकालियु: वर्षासु तात्कालिक: इति नारायण: — —
- End – — तत्र बहुव्रीहावव्यवस्यनेयङिति निषेधः ङिति, तसमुदायस्य विकल्प इति बोध्यम्।
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - रामायण से संबंधित, व्याकरण से संबंधित
- Revisor -
- Author -

1. Remarks- अपूर्ण

(सौरभ कण्डवाल)

विद्युतां योगपद्ये ऽप्याकालिषुः वर्षासु नाकालिकः इति नारायणः संध्यागर्जने तु हारीतः सायंसंध्यास्तनिते रात्रिः
प्रातःसंध्यास्तनितेहोरात्रं रात्रौ विद्युत्स्वपररात्र्यवधिः विद्युति नक्तं चापरात्रादित्तिगौतमोक्तेः दिनस्तनी
यांशोत्तरं तु विद्युति सर्वरात्रमित्याह मराव त्रिभागादिप्रवृत्तो सर्वेमिति अर्धरात्रे मध्ययामद्वये इति वि
ज्ञानेश्वरः मध्यदंडचतुष्टयमिति निर्णयामृते मनुः नविवादेन कलहेन सेनायां न संगरे न भुक्त
मात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते कौर्मे श्लेष्मांतकस्यछायायां
शाल्मलेर्मधुकस्य च कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः मनुः शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवा
वसक्थिकां नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च प्रौढपादः पादोपरिपाददाता आसनारू
पादो वेति हरदत्तः सोपपदास्त्वपि प्रागुक्ताः स्मृत्यर्थसारे श्रवणद्वादशीमहाभरण्योः प्रेतद्वितीयायां
रथसप्तम्यामाकाशेशावदर्शने चाहोरात्रं असपिंडे गुरौ त्रिरात्रं आचार्ये उपाध्याये च पक्षिणी
आचार्यभार्यापुत्रशिष्येष्वहोरात्रं अनुज्ञाते गोविप्रमृतौ त्रिरात्रं अयने विषुवे च पक्षिणी अका
लवृष्टौ च। आरण्यकमार्जार सर्पनकुलपंचनखादेः नरागमने त्रिरात्रं आरण्यश्वशृगालादि
वानरहजाकादौ अहोरात्रं। खरखरोष्ट्रचंडालसूतकोदक्याशवादौ मासं गोगवयाजानांति
काद्यौ त्रिमासं शाखामेषश्वयाकादौ षण्मासं गजगजस्वारससिंहव्याघ्रमहापापिकृतघ्नादौ मनध्या
वद।

म॰नि॰सिं॰ यः शोभनदिने चानध्यायः विवाहप्रतिष्ठोद्यापनादिषु समाप्तेः सगोत्राणामनध्यायः उदये समये चा
२७ पि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् न तद्दिनं नक्तहोरात्रे वानध्यायमिदो विदुः केचिदाहुः कश्चिद्धेतो यावत्तद्दिनना
डिकाः तावदेव त्वनध्यायो न तन्निश्रेदिनान्तरे प्रदोषं त्वाह प्रजापतिः षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रो
नाडिकाः प्रदोषेन त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका ॥ निर्णयामृते गर्गः रात्रौ यामद्वयादर्वाक् सप्त
मी वा त्रयोदशी प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्या विगर्हितः रात्रौ च नवनाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते ।
प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः कौर्मे अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः न धर्मशा
स्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत् शौनकः नित्ये जपे च काम्ये च क्रतुपारायणेऽपि च नानध्याय
स्तु वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः इत्यनध्यायः अथ महानाम्न्यादिव्रतं श्रीधरः निष्क्रिनदत्रवारो
शावगोदयनिरीक्षणं चौलवत्सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च एतेषां लोपे शौनं करोत्व्याहृ
तिः व्रतानि विधिना कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत् अकृत्वाभ्यस्यते येन स पापी विधिघातकः
प्रत्येकं कृच्छ्रमेकैकं कृत्वाज्याहुतिः होमं कृत्वा चैव तु गायत्र्या स्नानादित्याह शौनकः स्वल्पर्थे सारे
तु त्रीन् षड्वा कृत्वा पुनर्व्रतं चरेदित्युक्तं अथ समावर्तनं सुरेश्वरः भौमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे च व्र
तोदिते नारा चंद्रविशुद्धौ च स्यात्समावर्त्तनक्रिया बौधायनसूत्रे रोहिण्यां तिष्ये उत्तरयोः फाल्गु रामापन
दस्रायां कुर्यात्
२७

गोप्र. नि. पि. ३७ सुतसोमवाहेति सोमवाहानां सोमवाहोऽन्यः यज्ञवाहानां यज्ञवाहोऽन्यः आद्योपूर्वो क्वावेव सा 3
रवाहानां तद्वत्तासुयः अगस्तीनां मागस्त्य माहेंद्र मायोभुवेति पूर्णिमासानां मगस्त्यपौर्णमास
पारणेति हिमोदकानामागस्त्य हेमवर्चि हैमोदकेति पाणिकानां मागस्त्य पैनायक पाणि
केति एतेषां च कचित् अगस्तीनां सर्वेषामविवाहः अथ द्विगोत्राः शौंगशैशिरीणामांगिर
सवार्हस्पत्यभारद्वाजे कात्याक्षीलेति पंच कात्याक्षीलयोः स्थाने शौंगशैशिरीवा आंगिरस
कात्याक्षीलेति त्रयोवा एषां भरद्वाजे विश्वामित्रे श्चाविवाहः एवं कपिलानां कातानां च स
कृतिवत्तिमाषादीनामांगिरसगौरीवीतसांकृत्येति त्राह्मगौरिवीतसांकृत्येतिवा एषां स्व
गणवासिष्ठे शौंगशैशिरे लौगाक्षिभि श्चाविवाहः कश्यपेरपीति प्रयोगपारिजाते लौगा
क्षीणां काश्यपवत्सारवासिष्ठेति काश्यपवत्सारासितेतिवा एतेह र्विसिष्ठान्तःकश्
यपाः एषां वसिष्ठैः कश्यपैः संकृत्यादिभि श्चाविवाहः कौहित्देवराती एकआंगिरसः अन्यो
भार्गवजामदग्न्यः तयोः कल्पभेदे आंगिरसेन देवरातेन भार्गवजामदग्ने भवत्येव
विवाहः एवं दत्तकक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तपुत्रिकापुत्रादीनामुत्पादकपालकयोरपि
गोत्रप्रवरावर्ज्यौ इति प्रवरमंजरीनारायणवृत्ति प्रयोगपारिजातादयः सर्वत्रोप रामायनमः
३१७

नां वैश्वामित्रवात्कलायनकौशिकेति अथ अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणवाधूलेति उद्वेणूनां वै
श्वामित्रगाथिनरैवणेति एते आश्वलायनमतस्योक्ताः अन्येप्यस्त्वेपि बहवो गणा उक्ताः तेन्यत्र मन्त
नो[illegible]न्नेया उक्ताः एषां विश्वामित्राणाम विवाहः अथ कश्यपाः ते पंच निध्रुवाः कश्यपाः
शांडिल्या रैभाः लौगाक्षयश्च निध्रुवाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति कश्यपानां काश्यपा
वत्सारासितेति रैभाणां काश्यपावत्साररैभेति शांडिल्यानां काश्यपवत्सारशांडिल्येति अ
थस्थाने देवलो वाऽसितो वा काश्यपासितदैवलेति वा अंत्ययोर्व्यत्ययो वा देवलासिते
ति द्वौ वा लौगाक्षीन्चद्व्यामः एषां कश्यपानामविवाहः अथ वसिष्ठाः ते पंच वसिष्ठाः कुंडि
नाउपमन्यवः पराशराजातूकर्ण्यश्चेति वसिष्ठानां वासिष्ठेंद्रप्रमदाभरद्वस्विति वा वा
सिष्ठेत्येकोवा कुंडिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौंडिन्येति उपमन्यूनां वासिष्ठेंद्रप्रम
दाभरद्वसव्येति वसिष्ठाभरद्वस्वेंद्रप्रमदेति वा आद्ययोर्व्यत्ययो वा पराशराणां वासिष्ठ
शाक्त्यपराशर्येति जातूकर्ण्यानां वसिष्ठात्रिजातूकर्ण्येति वासिष्ठानां सर्वेषामविवाहः ।
अंत्यस्यात्रिभिश्च अथ आगस्त्याः ते चत्वारः इध्मवाहाः सोमवाहाः सांभवाहायस्तवाहाश्चे
ति आद्यानामागस्त्यदार्ढच्युतेध्मवाहेति अगस्त्येत्येकोवा सोमवाहानामागस्त्यदार्ढ

यत्तयः मूलं च मत्कृतप्रवरदर्पणे ज्ञेयमिति दिक् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितप्रवरा एवेति सर्वसिद्धा-
न्तः यद्यपि वृहच्चपरिशिष्टे कपिभरद्वाजयोर्विवाह उक्तः तथापि भरद्वाजानां कपयो गर्गा रौक्षायणाः
इति चत्वारोपि भरद्वाजगोत्रैक्याच्चान्वयुर्मिथः कपिके गर्गभरद्वाजाभिधो रौक्षायणाः द्विजाः नो-
द्वहेयुः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याच्च कुत्रचित् इति स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेर्विवाह एव नेतरोरिति प्रव-
रमंजरी स्वगोत्राद्यज्ञाने तु सत्याषाढः अथानाज्ञानवंधोः पुरोहितप्रवरेणाचार्यप्रवरेण वे-
ति आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तु द्विजः स्वयं दत्वात्मानं तु कस्मैचित्तद्गोत्रप्रवरो भवेत् यद्य
सगोत्रप्रवरविधुरो जमदग्निः विवाहं च न तेनैव गोत्रेणानुसमाचरेत् इति कश्चित् अ-
थ मातृनिर्णयः शातातपः मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च समानप्रवरां चैव ग-
त्वा चांद्रायणं चरेत् यद्यपि सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छंत्युद्वाहकर्मणि जन्मनाम्नोरविज्ञा-
नेप्युद्वहेदविशंकित इति व्यासोक्तेरज्ञाननामत्वेन सगोत्रत्वदोषस्तथापि नेदं कलौ कर्त-
व्यं गोत्रान्मातुः सपिंडाच्च विवाहो गोवधस्तथेति कलिवर्ज्यत्वोक्तेः इदं मातृगोत्रवर्जनं मा-
ध्यंदिनीयानामेव मातृगोत्रं माध्यंदिनीयानामपुत्रायाश्चेति सत्याषाढोक्तेरिति केचित् त-
न्निर्मूलं अन्यथा गूर्जरादेः कात्यायनस्य कुतो न निषेधः अतएवाह प्रवरमंजरीकारः दो-
षस्यातिगुरुत्वात्सर्वेषां मातृगोत्रं वर्ज्यमिति यत्तु एकस्मिन्प्रवरेनुत्वे मातृगोत्रे वरस्य च

ओम॰नि॰सि॰ नमुकाहं नकुर्वीत साकन्याभगिनी स्मृतेति मातृकुले त्ववर्ष्यितनउक्तं तदाभुराद्विवाहोद्वापर
३८ मितिदिक् विस्तरस्तु ग्रंथांतरेभ्योज्ञेयः सगोत्राद्विविवाहे प्रायश्चित्तं स्मृत्यर्थसारे ऽद्वंसगोत्रं संबंध
विवाहविषयेऽपि ने यदि कश्चित्‌ ज्ञानतस्तां कन्या मूढोपगच्छति गुरुतल्पव्रती शुध्येद्गर्भ
स्तज्ज्ञातोऽन्तं व्रजेत् भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिव अज्ञानाद्दैंदैवैः शुध्येत्रिभिर्गोगोसु
कृच्छ्रयः एवं सापिंड्येऽपि सपिंडापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते इति वृत्त्द्धमोक्तेः तिथितत्त्वे वौ
धायनः सपिंडां सगोत्रां चेदमत्योपगच्छेन्मातृवदेनां बिभृयात् कन्याविवाहकालश्चक्रो ज्योति
र्निबंधे षड्वर्षमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः सोमो भुंक्ते ततस्तद्वद्गंधर्वश्च तथानलः राज
मार्तंडे अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत् तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्र
ता भासज्जयाद्द्वर्धमयुग्मघाश्च युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् विवाहशुद्धिं प्रवदंति संतो वा
त्स्यादयः स्त्रीजन्मिजन्ममासात् परान्नमाध्वीयेत्तु जन्मतो गर्भधानाद्वा पंचमाद्वान्दात्परं
शुभं कुमारीवरणं दानं मेखलाबंधनं तथेत्युक्तं संबंधतत्त्वे यमः कन्याद्वादशवर्षा
णिपुदत्ता चवसेद्गृहे ब्रह्महत्या भवेत्तस्यास्तु कन्यावरयोः स्वयं मार्तंडे त्रिंशद्वर्षः षो
डशाद्वाब्दाभार्यो विदेतनग्निकां द्वादशवर्षाष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः अतः प्रवृत्ते रज
सि कन्यादद्यात्पिता सकृत् तत्रैव सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववार्णिकः कन्यायाः शमापनम्
३८

शास्यते राजन् नान्यथा धर्मगर्हितः ॥ विष्णुपुराणे ॥ यावन्न लज्जतेऽङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ योन्यादी-
न्यवगूहेत तावद्भवति नग्निका ॥ अमरकोशे ॥ नग्निकानागतार्त्तवेत्याह ॥ राजमार्त्तण्डः ॥ ऋतुहू-
स्ते न यथा युक्ते पितॄणां प्राणसंशये ॥ अतिप्रौढा च या कन्या चण्डलत्वं व्रजेत्तु सा ॥ मनुः ॥ त्रिंशद्वर्षो व-
६ हेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीं ॥ त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ यद्यपि विवाहस्त्वष्टवर्षा-
याः कन्यायाः शस्यते बुधैरिति संवर्त्तोक्तेस्तत ऊर्ध्वं रजस्वलत्वादेश्च द्वादशवर्षादूर्ध्वं विवा-
हो निषिद्धस्तथापि दातुरभावे द्वादशात् षोडशाद्वा ज्ञेयं त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पि-
तृशासनमिति पाराशरमाधवीये बौधायनोक्तेश्च ॥ मनुः ॥ नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वत-
नामिकां न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न विभीषणनामिकां ॥ यमः ॥ तस्मादुद्वहेत्कन्यां यावन्नर्त्तुम-
ती भवेत् ॥ तथा मूलजादीनां फलं प्रागुक्तं ॥ तथा वर्णवश्यग्रहमैत्र्यादिघटितविचारो ज्यो-
तिर्विद्भ्यो ज्ञेयः ॥ विस्तरात्तु नोच्यते ॥ नानुकूल्यं प्रतीतं नोपकाराद्दतिवत्सला प्राणसंशये ॥ स्मृ-
त्युक्तेः ॥ अथ गुर्वर्कबलं ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ॥ स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलं ॥ त-
योश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितं ॥ जन्मत्रिदशमारिस्थः पूजया शुभदो गुरुः ॥ विवाहे

ज्यो०नि०सिं०
२९

यच्चतुर्थीषष्ठदशस्थो मृत्युप्रदः देवलः अष्टाब्दा धनवती विधवा कुलनीला पुत्रान्विता हतध-
वा शुभगा विपुत्रा स्वामिप्रिया विगतपुत्रधनाधनाढ्या वंध्या ध्रुवेत्सुरगुरोः क्रमशो भजन्म रह-
स्पतिः सप्तचापकुलीरस्थो जीवो ऽप्यशुभगोचरः अतिशोभनतां दद्याद् द्विवाहोपनयनादिषु ल-
ल्लः द्वादशाद्वाद्यामचतुर्थे जन्म निषष्ठाष्टमेन नीयेच पाणिग्रहणे जीवे वैधव्यमाप्नोति गर्गः
सर्वत्रापि शुभं दद्याद् द्वादशाब्दान्परं गुरुः पंचषष्ठाब्दयोरेव शुभगोचरता मता सप्तमाब्दे च व-
र्षेषु स्वोच्चस्वर्क्षगतो यदि अशुभोपि शुभं दद्याद्भद्रदेषु किंपुनः रजस्वलायाः कन्यायाः गु-
रुशुद्धिं न चिंतयेत् अष्टमेपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् अर्कगुर्वोर्बलं गौर्याः रो-
हिण्यर्कबलास्मृता कन्यायाश्चन्द्रबला प्रोक्ता वृषली लग्नतो बला अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा
च रोहिणी दशवर्षा भवेत्कन्या अतऊर्ध्वं रजस्वला अथ वृहस्पतिशांतिः शौनकः कन्यको-
द्वाहकाले तु आनुकूल्यं न विद्यते ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः सुवर्णेन गुरुं कृ-
त्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ईशान्यां ध्रुवलं कुंभं धान्योपरि निधाय च चंदनं मधुपुष्पं च पला-
शं चैव सर्षपान् मांसी गुडूच्यपामार्गी विडंगी शंखिनी वचा सहदेवी हरिक्रांता सर्वौष- रामाय नमः

त् एषां सर्वेषां गोत्रमानाम विवाहः अथ भरद्वाजाः ते चत्वारः भरद्वाजाः गार्गाः रौक्षाः कपय इति भरद्वा
जानामांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रयः गर्गाणामांगिरसबार्हस्पत्यशैन्यगार्ग्येति पंच आंगिरसशै
न्यगार्ग्येति वा अंत्ययोर्व्यत्ययो वा भरद्वाजगार्ग्यशैन्येति वा गर्गभेदानामांगिरसतैत्तिरकापिभुवे
ति रौक्षाणामांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवांदनमातवचसेति पंच आंगिर
सवांदनमातवचसेति त्रयो वा कपीनामांगिरसामहीयवौरुक्षयसेति आत्मभुवामां
गिरसभरद्वाजबार्हस्पत्यमंतरात्मभवेति पंच अयं क्वचित् भरद्वाजानां सर्वेषामविवा
हः अथ केवलांगिरसः हरितानामांगिरसांबरीषयौवनाश्वेति आद्यो मांधाता वा कुत्सा
नामांगिरसमांधातृकौत्सेति कण्वानामांगिरसाजमीढकाण्वेति आंगिरसघोरकण्वेति
वा रथीतराणामांगिरसवैरूपराथीतरेति आंगिरसवैरूपपार्षदश्वेति वा अष्टादंष्ट्र
पार्षदश्ववैरूपेति वा अंत्ययोर्व्यत्ययो वा मुद्गलानामांगिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति आद्यः
तार्क्ष्यो वा आंगिरसतार्क्ष्यमौद्गल्येति वा विष्णुवृद्धानामांगिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति ए
षां स्वगणं विधाय सर्वैर्विवाहो भवति हरितकुत्सयोस्तु न भवति अथात्रयः ते चत्वारः आ
त्रेया वाद्भुतकाः गविष्ठिराः मुद्गलाः इति आद्यानामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति वाद्भुतका

गविष्ठिरेति आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति वामुद्गलानामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति वामरथ्यसुमंगलवैज्वापानामात्रे
यार्चनानसश्यावाश्वेति श्रुति

गो॰म॰नि॰सिं॰ २६

नामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति धनंजयानामात्रेयार्चनानसधानंजयेति क्वचित् गविष्ठिराणामा
त्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति वा सुमंगलानामत्रिसुमंगलश्यावाश्वेति
केचित् अत्रेः पुत्रिकापुत्राणामात्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति अत्रीणां सर्वेषामविवाहः अथ
विश्वामित्राः नैदना कुशिकाः लोहिताः रौक्षकाः कामकायनाः अजाः कताः धनंजयाः अघमर्ष
णाः पूरणाः इंद्रकौशिकाः इति कुशिकानां विश्वामित्रदैवरातौदलेति लोहितानां विश्वामित्रा
ष्टकलोहितेति अंत्ययोर्व्यत्ययो वा वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाष्टकेति वा रौक्षानां विश्वामित्र
गाथिनरैवणेति वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेति वा कामकायनानां वैश्वामित्रदैवश्रवस
दैवतरसेति अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाजेति वैश्वामित्रात्रमरथ्यवाधूलेति वा अ
घमर्षणानां विश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति पूरणानां विश्वामित्रपौरणेति द्वैविश्वामि
त्रपौरणेति द्वौ विश्वामित्रदेवरातपूरणेति वा इंद्रकौशिकानां विश्वामित्रैंद्रकौशिकेति धौ
धनंजयानां वैश्वामित्रमाधुच्छंदसधानंजयेति वैश्वामित्रमधुच्छंदमाघमर्षणेति वा क
तानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति एते वौश्वायनोज्ञाः रोहिणानां वैश्वामित्रमाधुच्छंदस
रौहिणेति रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैवणेति वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति जह्नु रामायनमः

२६

10

धीशानावरी वस्त्रांच सहृदेवींच निशाद्विनयमेवच कृत्वाज्यभागपर्यंतं स्वशाखोक्तविधानतः ग्रहोक्तमं
डलेभ्यर्चयीतपुष्पादनादिभिः देवपूजोत्तरकाले ततः कुंभानुमंत्रणं अश्वत्थसमिधश्चाज्यंपायसं
सर्पिषायुतं यवव्रीहितिलाः साज्या मंत्रेणैव बृहस्पतेः अष्टोत्तरशतं सर्वंहोमशेषंसमापयेत् पुत्र
दारसमेतस्याभिषेकंसमाचरेत् कुंभाभिमंत्रणोक्तैश्चसमुद्रज्येष्ठमंत्रतः प्रतिमांकुंभवस्त्रं
चआचार्यायनिवेदयेत् ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छुभदःस्यान्नसंशयः इतिबृहस्पतिशांतिः
शौनकः गुर्वादित्येव्यतीपातेवक्रातिचारगेगुरौ नष्टेशास्तनिशुक्रेवाबालेवृद्धेपवागुरौ यो
षेचैत्रेपवर्षासु शारघाधिकमासको केतूद्गमे निरंशोर्केसिंहस्थेमरमंत्रिणि विवाहव्रतया
त्रादिपुरहर्म्यगतादिकं सौरेविशेषचयत्नतःपरिवर्जयेत् मदनपारिजाते ज्योतिःसागरे बा
लेशुक्रेवृद्धेवृद्धेशुक्रेवृद्धेजीवेनष्टेजीवेबालेजीवेसिंहे सिंहादित्येतथामलिम्लुचेमासिगुरा
चार्यतिचारगे वापीकूपविवाहादिक्रियाःप्रागुदितास्त्यजेत् सिंहस्थंमकरस्थंचगुरुंयत्ने
नवर्जयेत् लल्लः अतिचारगतोजीवस्तंराशिंनैतिचेत्पुनः लुप्तसंवत्सरोज्ञेयोसर्वकर्मवहिः
कृतः सिंहस्थगुरोरपवादःवराहः गोदाभागीरथीमध्येनोद्वाहःसिंहगेगुरौ मघास्थोसर्वदे
शेषुतथामीनगतेरवौ अन्यत्रापि मघास्थःसर्वदेशेषुगुरुःसर्वत्रनिंदितः गंगागोदांतरं

माह

जै॰ म॰ नि॰ सिं॰ हित्वाशेषांघिमुनदोषकृत् वसिष्ठोपि विवाहेदक्षिणेकुल्येगौतमस्यानेनरत्नतः भागीरथ्युत्तरेकूले गौत॰
५० स्यादक्षिणेतथा विवाहोव्रतवंधश्चसिंहस्थेदोषेनदुष्यति कन्यादानं तत्र माहयाज्ञवल्क्यः पितापिता
महोभ्रातासकुल्योजननीतथा कन्याप्रदः पूर्वनाशेप्रकृतिस्थः परः परः अप्रयच्छन्समाप्नोतिभ्रूण
हत्यामृतावृतौ गम्यत्वभावेदातॄणांकन्याकुर्यात्स्वयंवरं भ्रातॄणांसंस्कृतानामेवाधिकारमाहसएव
असंस्कृतास्तुसंस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः भगिन्यश्चनिजादंशाद्दत्वांशंतुतुरीयकं अत्रचक्रा
रेण पूर्वसंस्कृतैरित्यनुवृत्तेर्विवाहपर्यन्तद्रव्यदानेस्वांशात्समांशचतुर्थभागदानेवासंस्कृत
गृहणंव्यर्थंस्यात् अतः कर्तृनियमोपातेनानुपनीतभ्रातृमात्रादिसत्त्वेमात्रादेरेवाधिकारो
नभ्रातुरित्युक्तं संवंधतत्वादिकन्यास्वयंवरेमातुर्दातृत्वेचतास्यामेवनांदीश्राद्धंकार्यंनत्वत्र
स्वयंप्रधानसंकल्पमात्रंकृत्वान्यद्ब्राह्मणद्वाराकार्यमितिप्रयोगपारिजाते वरस्तुसंस्कृतश्चा
न्यदभावेस्वयमेवनांदीश्राद्धंकुर्यात् अमाना पुत्रेष्वविद्यमानेषुनान्यंवैकार्यंस्वधामिति नि
षेधमुपनयनेनकर्माधिकारस्यजातत्वाच्चेतिपृथ्वीचंद्रोदयादयः माधवीयेपरार्केचना
रदः पितादद्यात्स्वयंकन्यांभ्रातावानुमतेपितुः मातामहोमातुलश्चसकुल्योबांधवस्तथा
मातात्वभावेसर्वेषांप्रकृतौयदिवर्त्तते तस्यामप्रकृतिस्थायांकन्यांदद्युःस्वजातयः सकु॰ राम॰
५०

जोम् नि० सिं०
५१

ना: परो ऽत्र सौरमासा: ग्राह्या: सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावन: स्मृत: इत्युक्ते: तत्रापवादमा
ह वसिष्ठ: चान्द्रे निषिद्धो यदि फाल्गुने स्यात् दर्शे सूर्ये शार्वमतो न विघ्न: वसिष्ठ: पौषेपि कुर्यात् मकरस्थि-
ते र्के चैत्रे भवेन् मेषगतो यदि स्यात् प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा: मिथुनस्थिते र्के अत्रा
चार्यचूडामणौ ज्योतिर्निबन्धे राजमार्तण्डे मांगल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च दशमासा: प्रशस्ता
स्यंते चैत्रे पौषविवर्जिता: आपस्तंब: सर्वे ते वो विवाहस्य शिशिरौ मासौ परिहाप्योत्तमं च नैदा
र्घं अत्र माघ फाल्गुना षाढ वर्जं नव मासा: मुख्य: काल इति कृत्वा दर्शनमाह्येत्तु विलायां ब्रह्म
विद्या तीर्थ प्रोक्तं बौधायनसूत्रे प्येवं ज्योतिषि वात्स्यो वर्षमनूलं मिथुनं तिलपारे म्योय नंचोत्त
रं श्रीवासं तनमन्तं विहाय मृतयोमांड व्य त्रिशिष्या जगु: चैत्रे प्राप्स्व परा स्रार: परिणये पौषे च दौर्भा
ग्यदं आषाढादि चतुष्टयं न हि नदो के प्रिन्यादिष्ट बुधै: बौधायनसूत्रेपि सर्वे मासा: विवा
हस्य शुचिर्नयस्त्रय स्ववर्जं निन शिशिरस्य पूर्वापरौ पौषचैत्रौ दिनं नीर्थ निर्णयामृत व्याख्या
नेमौख्य कृत मित्युपेक्ष्यं निश्चियेत् सर्वेषु मासेषु दक्षापि मासेषु दहे पुरीरति कालादर्श: चंडेश्व
र: मार्गमासि तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयव्रतं ज्येष्ठपुत्र दुहित्रोस्तु यत्नेन परिवर्जयेत् कृत्तिका
स्थ रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठपुत्रस्य कारयेत् उत्सवादिषु कार्येषु दिनानि दश वर्जयेत् वृत्तेकोऽत्रो ज

रामायनम
५१

स्यः पितृपक्षीयः बांधवो मातृबंधवः मदनपारिजाते कात्यायनः स्वयमेवौरसीं दद्यात्पित्रभावे स्वबांध
वा मातामहस्ततो न्याहिमाता ना वाधर्मज्ञांसुतां ततोन्यामौरसीं भिन्नां धर्मजा नियोगात् क्षेत्रजां माता
महोमातामातुलोवा दद्यात् तेनौरसीदाने पितृबंधुषु सत्सु मातामहादीनां नाधिकारः अप्रसापवा
दस्तत्रैव । दीर्घप्रवासयुक्तेषु योगंडेषु च बंधुषु मातातु समये दद्यादौरसीमपि कन्यकां मनुः यदा
तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् परकीयकन्यादाने विशेषो मदनरत्ने स्कांदे आत्मीकृत्य सु
वर्णेन परकीयां तु कन्यकां धर्मेण विधिना दानमसगोत्रे पिंडदपतो अत्र प्रकृतिस्थ गृहेण
दप्रकृतिस्थेन कृतमकृतमेव स्वतंत्रो यदि तत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः तदप्रकृतमेव स्यादस्वा
तंत्र्यहेतुतः स्यपराकैर्नारदोक्तेः यदितु सप्तपदी विवाहहोमादि प्रधानं जातं तदांगवैकल्ये
पिनावृत्ति विवाहस्यात्गौडा अप्येवमाहुः तत्रैव मरीचिः गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुंठं रोहिणीं द
दत् कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलां अथ मासनिर्णयः तत्र जन्ममासे विशेषः प्रागुक्तः
ज्योतिःप्रकाशे व्यासः माघफाल्गुनवैशाखे यद्युद्वा मार्गशीर्षके ज्येष्ठे वाषाढमासे वा शुभगा वित्त
संयुता श्रावणे वा पयौषेवा कन्या भाद्रपदे तथा चैत्राश्वयुक्कार्त्तिकेषु याति वैधव्यतां लघु
नारदः माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाः मासाः शुभावहाः कार्त्तिको मार्गशीर्षश्च मध्यमौ निंद

कानिसंतीति वाक्यसंस्कारपक्षे पि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपांतरंगत्वमादायांतरंगाणां
पूर्वप्रवृत्तिरितीकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं बोध्यं एकः पूर्व० गुणादित्यादिविधेयसमर्प । 15
कत्वेन तत्रैकत्वसंख्याया विवक्षणेनोभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यतयैव विधेयान्वयेन चान
योः पूर्णयोः कार्यं कुरु इत्यादाविवोभयसंबंधैकविधेयस्यैव प्रतीतेरेकग्रहणं स्पष्टार्थम्

हरे इह हरइह हरयिह विष्णो इह विष्ण इह विष्णविह गुरोउक्तः गुरा उक्तः
गुरावुक्तः श्रियै उद्यतः श्रिया उद्यतः श्रियावुद्यतः कानि संति कोऽत्र इत्यत्रास्ते
रुत्वोपस्य स्थानिवत्त्वेन यत्वादेशो प्राप्तौ न पदांते इति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्नि
षेधान्नास्तः एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृत्य आद्गुणः अवर्णादचि परे पूर्वपर
योरेको गुणादेशः स्यात् उपेंद्रः रमेशः गंगोदकं उरण्रपरः ऋ इति त्रिंश
तः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योण् स रपरः सन्नेव प्रवर्त्तते ॥

उरण्० उः स्थाने इति षष्ठी स्थाने इति परिभाषया लब्धं उदात्तस्वरितयोर्यण इति वत्स्था
नेंतरतम इत्यतः स्थानेग्रहणमनुवर्तते तस्य लक्षणया प्रसंगादेः स्यादित्यर्थः तदाह र
परः सन्नेवेति रपर इत्यवयववाचिना परशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिस्तेनास्यावयवत्वात्

यदागमाऽइतिन्यायेन विशिष्टस्य गुणवृद्धित्वेन ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेव नैव इति
नियमोपपत्तिरत एव रपराभ्यामितिसूत्रे पलि च सेटीतिसूत्रे च भाष्ये गुणो भवति वृद्धि
र्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञको भिनिर्वर्त्तत इत्युक्तम् उःस्थाने अणप्रसज्यमान एव
वरपरो भवतीति पूर्वभक्तश्च रेफ इत्यपर्युदासे इति केयटः अवलंबत्वं वाचनिकमेव
न तस्य हृत्पूर्वो घनपर्यवसायि अन्यथावर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वं हलन्ताच्चेतिसूत्र
भाष्योक्तरीत्या असंगतं स्यात् पंचम्यर्थे बहुव्रीहिणा नवयवत्वेन गुणवृद्धिशब्देनाकारा
देरेव रेफपरस्यैन देकवाक्यतया विधानं स्यात् गुणत्वादिकं त्वकारादिनिष्ठमेव
वस्यादित्युक्तनियमानुपपत्तिः अन एव वव्रेइत्यादौ हलादिः शेषः इति रुविरभ्यासा
वयवस्यैवानादेशत्वेन न निवृत्तेः एतेनाणमनुघरपरत्वं विधीयत इति परास्तम् उ
क्तनियमानुपपत्तेः अत्र पदे तकारपरत्वमितिव्यवस्था
नुपपत्तिस्तु न रेफवत्स्थानिकस्य रेफपरत्वं लका
रवत्स्थानिकस्य लपरत्वमिति व्यवस्था संभवात्
॥

नत्रांतरतम्यादिति स्थानतइतिभावः नेत्यादि कामादेशस्यापि मूर्द्धस्थानत्वात् तत्रतत्रानेव
रत्यरानुस्वार्यं सूत्रं न कार्यमिति तन्नवाच्यं अर्धपृश्नप्रधामीति मत्रामित्यादौ दोषापत्तेः अत्रा
ण पर्वरेव प्रत्याख्यानमिति निर्देशात् वस्तुतोरस्त्यान्तराभावेनरपरइत्यस्यस्थानेरलका
रः पठनीयइतिलपरत्वं वक्ष्यामीति तन्न्यासस्य भाष्यादर्शनम् उरोरुः उयोर्हइत्यतोवाव

नत्रांतरतम्यात्कृत्तिरित्यत्रार नवल्कारइत्यत्राल् अचोरहाभ्यामितिपदे द्वित्वं
उरोरुरिसवर्णे हलः परस्य उरोलोपो वा स्यात्सवर्णे उरि द्वित्वाभावे लोपे स
ति एकधं अस्मिति लोपे द्वित्वलोपयोर्विद्धिर्धं सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधं कृत्ति
द्धिः कृत्सद्धिः कृत्सधिः यणइति पंचमी मयइति षष्ठीति पदे ककारस्याधि द्वित्वे
लस्यन् अनचि चेति द्वित्वं तेननवल्कारइत्यत्र रूपचतुष्टयं द्वित्वे लस्येव क ।
लस्येव नो मयोरुभयोरपि न वल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं
सानइत्यतो वा विकल्पो नुवर्त्तते ।
हयवरट्सूत्रे त्रोषभाष्यस्य पृमिदं लोपेइति ऊधधातोर्मेरइतिभावः असतीति द्वित्वाभाव
इत्यनुक्लृप्यते धिधमिति त्रिधकारकत्वं प्रक्रियाप्रायेण नच द्वित्वाभने पूर्वत्रकर्त्तव्ये पर
मसिद्धमित्यर्थके न पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वेइत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वदस्य द्वित्वमितीदमयुक्तं ।

17

ऊ=३

कृष्णैकेति कृष्णेति संबुद्ध्यन्तस्य कादमिति केचित् एत्येध० कथं प्रवृद्धो देश एव व्याख्यानात् एची
तिनोक्तो विशेषणं मूठ स तत्त्वासंभवात् एत्येधत्योरिति योगं विभज्य तयोरेचीति विशेषणस्य
भाष्ये कृतत्वाच्च तदादेजाद्योरिति एतिरत्रोत्सवप्रसिद्धत्वात् उपेतीत्यादौ वृद्धिरेचीत्यनेन ग
तार्थत्वमात्रा क्याह परद्रूपं गुणोति एत्येधत्योरिति परद्रूपस्यापवादो ऽस्त्विति विवेकः उ
पैधतइत्यत्र न सवर्णदेशः एत्येधत्याद्यवयवेचीत्येवं क्रमेणार्थसूत्रारणमर्थात् श्रुयमेवार्थइति

वृद्धिरेचि आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणापवादः कृष्णैकत्वं गंगौघः देवै
श्वर्यं कृष्णौत्कंठ्यं एत्येधत्यूठ्सु अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेका
देशः स्यात् पररूपगुणापवादः उपैति उपैधते प्रष्ठौहः एजाद्योः किं उपेतः मा भवा
न्प्रेदिधत् ।।

प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य भाष्यस्वरसः वृद्धेशांतेवृत्तिवदेत्येधत्यूठ्स्विति स
तमीवोध्या प्रष्ठौहइति प्रष्ठं वहतीत्यर्थे वहेर्ण्वि ततः शस्यठि संप्रसारणे पूर्वरूपे तेन वृद्धिः
प्रेदिधदिति परत्वेणीकारादेशप्रतिषेधइतिवा तिके एत्यपि तु पादानात् नन्वेधतेरयमभवा
रादिति वृत्तेः श्वास्यानमभिधानमेव एत्येधत्योरेचीति विशेषणमिति भाष्ये एधत्यंशे स
भवमात्रेणोपरंजकतया विशेषणमित्याशयइत्याहुः उपेधयत इत्यादावपि वृद्धिरेव

पुरस्तादिति पुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन्बाधंते नोत्तरानिति न्यायो वृद्धंपूर्व परस्मिन्बाधनी
येभेदेनापेक्षायां प्रथमोपस्थितं बाधेनाकांक्षानिवृत्तिर्हि नबीजं अक्षाधूरेवेति आङिणोरे
कादेशस्य पूर्वांतवत्त्वादाङिपररूपेण बाधः स्यादिति भावः अर्थवद्ग्रहणमिति अस्याबीजं स्वरूप।
पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेङिपररूपस्यैव बाधिका नत्वोमाङोश्चेत्यस्य तेनावेहीति वृ
द्धिरस्याधुरेव अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानं अक्षौहिणीसेना स्वादिरेरिणोः स्वैरं स्वैरे
तु शीलमस्यास्तीति स्वैरी स्वैरिणी प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु प्रौहः प्रौढः अर्थवद्ग्रहणेनानर्थ
कस्य तेन ऊढग्रहणे क्तांतमेव गृह्यते नतु क्तवत्वंतस्यैकदेशः प्रौढवान् प्रौढिः इषु
इच्छायां तुदादिः इष गतौ दिवादिः इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः एषां घञि ण्यति च एषः एष्यः
तिरूप तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः प्रैषः प्रैष्यः यस्तु ईष उंछे यश्च ईष गतिहिंसादर्श
नेषु तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः ईष्यः तत्राङ्गुणे प्रेषः प्रेष्यः ऋते च तृतीयासमासे सु
खेन ऋतः सुखार्तः तृतीयेति किं परमर्तः प्रवत्सतरकंबलवसनार्णदशानामृणे
प्रार्णं वत्सतरार्णमित्यादि ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णं दशा
र्णमिति सूत्रे ऋणम् पररूपे प्राप्त इति पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इति सिद्धांतादिति भावः

उपसर्गादृतीति तपरकरणादुपऋकारीयतीत्यादौ वा सुपीति न वृद्धिः सोऽत्र ऋतीत्युक्तं न गृह्यते व्या
ख्यानात् आदित्यनुवृत्तेन तदंतविधिरित्याह वर्णांतादिति यस्मिन्विधिरिति वदि भाषयाऽऽद्
ऋकाराद्यविति पूर्वपरयोस्तयोः समुदाययोः स्थाने वर्णयोरेकादेश इत्यर्थः उपसर्गेका
रात्ऋत्ववयवे ऋकारे तयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरित्युचितम् गतेरितित्वनोक्तं ग्रध्छतीत्यादौ
दोषात् अंतादिवच्च इत्यत्र पूर्वपरयोरिति वर्तते यथासंख्यं च अंतादिवत्त्वावुपस्थितेकादेश।

उपसर्गादृति धातौ अवर्णांतादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः
स्यात् उपार्छति प्रार्छति अंतादिवच्च योयमेकादेशः स पूर्वस्यांतवत्प
रस्यादिवत्स्यात् इति रेफस्य पदांतत्वे ॥

स्थानिपरेपूर्वपदत्वादेवं च तद्धितसमुदायपक्षे एवं च पूर्वस्य परस्य समुदायस्यांतादिभ्यां व
र्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां येन व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयस्ते कृतेकादेश
स्य भवंति ननु तद्वर्णमात्रवृत्तयोऽत्व ह्रस्वत्वादय इत्यर्थस्तत्फलितमाह योयमित्यादि तेन न
रामाविस्यादौ परादित्वेनो इत्यस्य समुद्वे पूर्वमांतस्यैकदेशविकृतन्यायेन प्रकृतित्वे यस्मा
द्विहितस्तदादितदंतत्वमा[illegible]समाना ग्रस्तमितिपदत्वसिद्धिः तद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदे

शात् खट्वाभिरित्यत्रात्वनिबंधनरोऽस्त्र अयजेइंद्रुमित्यादौ सवर्णदीर्घश्च न अत एव तु कासि
कूकवचनं चरितार्थं अन्यथाधीत्येत्यादावादिवत्वेन ह्रस्वत्वप्रयुक्तेन कुसिद्धेन दैर्घ्यं स्यस्यै
व नद्युक्तं वर्णाश्रये नांतादिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यो न वा तादृप्यातिदेशादिति अंतादिव।
र्णमात्रवृत्तिधर्मो नातिदेशादिति तदर्थः तीरयेणेत्यादावेकारविशिष्टे एकादेशे उत्तरपदत्वमव
त्येव स्थानिवद्भावेन स्थानिवद्भावे न तु नैतत्सूत्रम् अप्राधान्येनालाश्रयणात् किंच एका
देशवर्णयोरेव स्थानित्वं न समुदायस्येति भोईभयइत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वाना
पत्तिः धातुत्वस्यैकादेशस्थानिधर्मत्वाभावात् आनुमानिकादेशकल्पकवाक्य अंता
दिघटितसमुदायघटितसमुदायस्यैकादेशघटित आदेशः इत्येव न तु प्रत्येकं तयोः।
स्थानित्वबोधकं तथासति शाश्रयशब्दस्य स्थानिवत्त्वेन खशब्दतया नतनईरनूशादेह
त्वापत्तेः किंचोभयतआश्रयणे इष्यतेऽग्रतो नादिवदित्यसंगतावभोयादित्याद्यसिद्धिः
स्थानिवत्त्वं तु उभयतआश्रयणे इष्यत एव अन्यथाचः परस्मिन्नित्यस्याप्युभयतआश्र
यणे प्रवृत्त्यापत्तौ ज्ञायतइत्याद्यसिद्धिरिति दिक् ॥ ७ ॥ ७॥

सि॰कौ॰ल॰ शे॰ 52 निर्देशादिति नचकर्त्तरिचर्करीत्यादौ गुणस्यपदद्वयसंबंधिवर्णद्वयाश्रितत्वेन बहिरंगत्वाद्रेफाभा
वेननविसर्गइतिवाच्यं गुणस्यैवपदद्वयसंबंधिरेफस्वरात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेनविसर्गस्यापितन्
त्वात् परनिमित्तकत्वमप्युभयोःसमं किंचकार्यकालपक्षे त्रिपाद्यांतदुपस्थितावपिपूर्वप्रति
परस्यासिद्धत्वादंतरंगाभावेनपूर्वस्यांतरंगनिरूपितबहिरंगत्वाभावात्कथंनस्यासिद्धत्वप्रति
पादनं नचानयापूर्वस्यासिद्धत्वाद्भावेनतत्प्राप्तिपरासिद्धत्वेपूर्वत्रेत्यनेनवक्तुमशक्यमितिवा
खरवसानयोर्विसर्जनीयः खरिअवसानेचपरेरेफस्यविसर्जनीयःस्यात्पदांते
इतिविसर्गप्राप्ते अंतवत्त्वाभावेनपदांतस्यनविसर्गःस्यो उभयत्रैवकर्त्तरिचर्षिदंवतयो 5४
च्यं एवंहिविनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्तौविसर्गोदुर्वारः रिग्त्यादिनिर्देशात् ॥६
एवचविरोधात्कार्यकालपक्षेपितदनुपस्थितिरेव त्रिपादीस्थेनरंगेरचिना अतएवविसर्जनी
यसूत्रेभाष्येइममेवयुक्तिमुक्त्वा अयुक्तोयंपरिहारोनवावहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तं एवंच
तत्रतत्रवचनान्येवकार्याणिज्ञापकानुसरणंवाकर्त्तव्यं अतएवविनिगाल्पतइत्यादौलत्वाद्य
र्थंतस्यादोषइतिवचनमेवारब्धं अन्यथांतरंगत्वाप्सिद्धेर्यापातपूर्वैवैकल्पिकत्वेचकृत्तमाधव
पनीत्यादौबहिरंगासिद्धत्वेनचसिद्धेनहेयर्थ्यस्पष्टमेव यत्तुलक्षणाजरोधात्कार्यकालपक्षेउ ऊर्जा 52

पश्चिमयां तरंगवरिग्राबयानुमानिका ग्रन्थन्तु सिद्धस्याधिपूर्वं ग्रन्थस्य वा धइ इति तत्र लक्षणे कचत
ग्रामादनुसरणीयमत एव वारणानि सूत्रे रेफस्य पूर्वान्तत्वे विसर्जनीयप्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कुटा चूर्ण
मित्युक्तं भाष्ये इति दिक् उपसर्गेणैवेति तत्संज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादित्यर्थः यदर्थे क्रि
यायुक्ताः प्रादीनामन्त्ययस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वमिति भावः प्रकृते च प्रत्यासत्त्या ऋकारादिनिमित्तोप

उपसर्गेणैव धातौ बाधे पो सिद्धे धाताविति योगविभागेन ए नर्हं वृद्धिविधानार्थं ते
न ऋतस्य क इति पादिको पि प्रकृतिभावो त्र न भवति वा सुप्यापिशलेः प्रव
र्णीतादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ वृद्धिर्वा स्यात् आपिशलिग्रहणं पूजार्थं ग्र
चौ व हाभ्यां इति प्राप्ते त्र योचि अक्षिपदे त्वारो नहु त्तः प्रार्षभीयति प्रर्षभीय ८

सर्गग्रहणात् गत ऋषः प्रर्धः इत्यत्र न पुनरित्ति वृकृतसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् सुब्धाताविति सु
वन्तप्रकृतिके धातावित्यर्थः तस्यास्य सूत्रे उपाकारीयतीत्यादेस्तदुदाहरणत्वं भाष्योक्तत्वात्
शास्त्रे सुबन्तस्य धातुप्रकृतित्वं नीतानयातत्प्रकृतिके इति व्याख्यानमेवोचितं वृषभमस्यस्मी
पक्षपर्वभं तदिच्छत्युपर्षभीयत्यत्र न वृद्धिः उपसर्गत्वात् अत्रापि धाताविति व
त्यवाक्यभेदेन मार्त्स्ययं तेन सुब्धातावपि न प्रकृतिभावः प्रार्षभीयतीति अत्रत्रारोचीत्यस्यात्

स५४

23

वाक्यभेदेनेति इदं हि तौ सूत्रं भाष्ये तु न दृश्यते एवे चेति वार्त्तिकं· सूत्रे धातावित्यनुवृत्तेरोरध्यं प्रव
धारणनियमः एवशब्दस्य द्योत्यमर्थद्वयमवधारणासम्भवरूपानवक्लृप्त्यादि वचनयोरन्यतरेण वश
ब्दार्थ इत्यभिप्रेत्याह अनवक्लृप्ताविति क्वेवभोक्ष्यसे इत्युक्ते स्थलसंकीर्ण्यादिना नास्ति सम्भव।
सावर्ण्यादिनतृवर्णग्रहणं प्रार्ल्कारीयति प्रार्ल्कारीयति नपरत्वाद्दीर्घेण उपर्ल्कारीयति उ
पल्कारीयति एङि पररूपं आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् प्रेजते उपो
षति इह वा सुपीत्यनेन वर्णे वा क्यभेदेन वा बाधेयम् तेन एङादौ सुब्धातौ वा उपेडकीय
ति उपेडकीयति एवे चानियोगे नियोगावधारणे क्वेवभोक्ष्यसे अनवक्लृप्ताव
वधारणः अनियोगे किं त्वेव अचोऽन्त्यादि टि अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टि
संज्ञं स्यात् शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यं तच्च टेः शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा सीमन्तः
केशवेशे सीमान्तोऽन्यः मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः सारङ्गः पशुपक्षिणोः सारङ्गो
स्तवभोजनस्येति गम्यते अचोऽन्त्या- अच इति निर्धारणे षष्ठी अत्र नेमवोऽन्त्य अन्त्यादेरिति गमकत्वा
द्बहुव्रीहिः मार्त्तण्ड इति मृतण्डाद्गतो मार्त्तण्डः अस्य विषयाव पररूप न तु मार्त्तण्डान्त्यत्वेन कारा
कारः स च प्रादिर्यस्य तत्पदयोर्द्वित्वमिति वेत्त एकस्मिन्नेव समुदायरूपारोपेणानदव्ययेवत्त्वारो
पेणचेतदुपपत्तेः एतन्मूलकमेव व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति पठ्यते इत्यलं वस्तुतस्त्वारोपस्यनावो

[illegible]

नित्यसापेक्षत्वेन नोद्द
सार्थवोधकत्वादित्यर्थः ८-

पतंजलिरिति तत्रांजलेः पतित इति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासे तत्रैव निपातनादिति शब्दस्य लो
पः पृषोदरादित्वाद्वा तल्लोपे साधुः गोनर्दे देशे कस्यचिद्द्विवरं जलेः संध्याकरणसमये पतित इत्यैति
ह्यात् ओत्वोष्ठयोः अत्र समर्थपरिभाषा नोपतिष्ठते समासे गृह्यते संगृह्यत्यादौ समासग्रहणेन पद
विधिरिति सूत्रस्वरसेन चपदत्वेन सुवंतत्वेन कार्यत्र सामान्ये हृदयं तत्रैव परिभाषाप्रवृत्तिर्भीका
रात् ओत्वोष्ठादिमात्रस्य पदत्वाभावात् अत एवौत्वोष्ठयोरविनहृदि समासस्य इत्यपि प्रोक्तमेषां

ओत्वोष्ठयोः समासे वा स्थूलोतुः स्थूलौतुः बिंबोष्ठः बिंबौष्ठः समासे किं तवौ
ष्ठः ओमाङोश्च ओमि चाङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् शिवायोंनमः शि

वः स्त इति प्रयोगासिद्धिः अन्यथा प्रत्यासत्त्यौत्वाघ्रातरूपदकसमास एव प्रवृत्त्यापत्तेरौतदसंग
तिः स्पष्टैव ओतु विडालः ओमाङोः अत्रौति नानुवर्त्तते तेनेयदर्थकाङा सहरूपमशब्दस्य
समासेऽध्यर्षभ इत्यत्र पररूपेऽध्यर्षभसिद्धिः न चात्र परत्वाद्दीर्घप्रसंगः प्रतिपदविधि
त्वं च निरवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकमिदं च मध्येपवादन्यायेनावैहीत्यादेर्वृद्धेरे
व बाधकं स्यादिति वाच्यं लक्ष्यानुरोधेनात्र बाधसामान्यचिंताश्रयणात् अन्यत्र प्रतिपदवि
धित्वस्य बलवत्त्वे प्रयोजकतादर्शनेन परदीर्घान्पूर्वं पररूपप्रवृत्तेश्च ॥ ७७ ॥ ॥

कौ०ल०श्री०
५५

अव्यक्तशब्दार्थोऽध्वनेरिति अविद्यमानकत्वादिशब्दस्येत्यर्थः तस्य चाध्वन्देतत्करणेनैव संभवती
त्याहतत्करणस्येति अत्रालोन्त्यस्येति न प्रवर्त्तते नानर्थक इति निषेधात् आम्रेडितस्यैवेति व
क्तव्ये नाम्रेडितस्येत्यारंभाद्य अत इति किं वरगिति नाम्रेडित अव्यक्तानुकरणस्यान्त इति
चवर्त्तते अव्यक्तानुकरणावयवीभूताम्रेडितावयवाच्छब्दस्येत्यर्थः नाम्रेडितस्यैव तु वेति न

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ परिस्फुटाकारादिवर्णस्य ध्वनेरनुकरणस्य योऽत्
शब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् पटत् इति पटिति एकाचो न प्रादि
ति नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा आम्रेडितस्य त्वग्रहणं न स्यात् अन्त्यस्य तकारस्मात्।
स्य वा स्यात् डाचि बहुलं द्वे भवत इति बहुलवचनात् द्वित्वं तस्य परमाम्रेडितं
द्विरुक्तस्य पररूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् पटत्पटेति ॥ ७ ॥

सूत्रितं वैचित्र्यार्थं फलकल्पनाम निवेशात्तनयुक्तो भाष्यानुक्तेः अत एव तदधीते तद्वेदेति
सूत्रे द्विलदूहणं प्रमादकृतमाचार्यस्येति भाष्येऽनुक्तं लाघवानवधानलक्षणोऽत्र प्रमाद इ
ति केयटः कृतद्वैधानं कृतववधानमिति भाष्यकृदुक्तप्रयोजनेन तदवधानमन्यत्रान्यदि
ति निर्णयं ननु गचौभावादेनदप्राप्ते राह बहुलवचनादिति तस्य परं अवयववाचिपरशब्द

दुर्गा
५५

ऋलृं इ० अत्र ग्रहणं ऋलीति निवृत्त्यर्थं सर्वोपकारकतया च अकरणं तस्य तेस्वः शतेन अदि
ष्टत्वैव लेखकचितः इत्युपास्त अक्रलोः सावर्ण्यनिषेधादाहाचिकिमिति अनिष्पत्तेरिति ना
ज्झलाविति सूत्रविषयनिर्णयेपवाद विषयपरिहारेण तन्न हलीयसवर्णपदवाच्यनिर्णयो।
नेनभावनाग्रहणस्य ग्रहणकशास्त्रबोध्यतयैव तद्बोधकाले ग्रहणकशास्त्रस्यतावद्ग्रहणे

ऋलृंइ अणुदिते पदान्ते ऋलृंइ तत्राः सुः पहन्तु पटदिति अकः सवर्णे दीर्घः अ
कः सवर्णे अचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् दैत्यारिः श्रीशः विष्णूदयः अचि
सावर्ण्ये। किं कुमारी शेते नाज्झलाविति निषेधेन न दीर्घेकारयोः ग्रहणकशा
स्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः अकः किं हरये सवर्णे किं
रध्यत्र अक्कौ कीति सुवचं ऋति सवर्णे ऋ वा होतृ ऋकारः होतृकारः ऌ
ति सावर्ण्ये ऌ वा होतॢकारः पक्षे ऋकारसावर्ण्यात् होतृकारः ॥ ८७ ॥

बोधकत्वानिष्पत्तेरित्यर्थः सूत्रस्य सर्वोपदान्तवृत्तिमाभिप्रेत्याह ऋति सवर्णे इति तत्सूत्रं
तथ्यकारादावेतदप्रवृत्तिः एतद्विधेययोर ऋऌवर्णद्वयात्र नान्तस्थाद्वादतत्वे तेनैतयोः स्थाने ऋत
सिद्धिरित्ययोरनवरत्वम् ॥

कौ० त० क० १०
५६

द्विमात्र इति । अत एवाकः सवर्णे इत्यत्रैव ऋकारद्वयस्य स्थाने रेफद्वयवत्तादृशवर्णकृतान्त
र्य्येण कदाचिद्रेफद्वयगर्भस्य विवृतत्वात्तात्पर्य्येण कदाचिद्विवृतस्य लकारे लकारवत्त्वान्तर्य्येण
कदाचिद्द्विलकारकस्य कदाचिद्विवृतत्वसाम्येन रेफवता साम्येन चैतादृशस्य ऋकारस्य
सिद्धा विकल्पफलसिद्धिमाश्रित्येतद्वचनद्वयं न त्याज्यमिति सूत्रे भाष्यप्रत्याख्याने द्वौ रेफा
विति अत्रापि तदेव भाष्यमानं द्विरेफत्वे हि रेफद्वयवति स्थानित्वे लकारान्तर इति व्यव
स्थासिद्धा इति आभन इति द्वौ रेफावित्यनेन वच्यते तत्र द्वितीयान्तं आभनः पदयोगात्

ऋति सवर्णे ऋ वा लृति लृ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रं आद्यस्य मध्ये
द्वौ रेफौ तयोरेकमात्रा अभितोऽज्भक्तिरपरा ॥

एकदेशे सूत्रे भाष्यमानं त्वं मिथ्यादोषात्वाभिसिद्धार्थं सर्वरूपमङ्गीकर्त्तव्यं वर्णैकदेशा वर्णग्रह
णेन गृह्यन्ते इति पक्षे अल्लृवृत्वद्वाभिर्वी चान्तरतीत्यान्तरे सा घञ्लत्वणत्वनोद्यंशकार्यादी
र्घादिति न विधानसामर्थ्यात्परेकरणसामर्थ्यान्नोद्यत्वमिति सूत्रस्य नेयग्रहणसामर्थ्यं भे
देनाप्रतिभासमाने स्ववर्णावयवे ध्वनवयवसदृशास्वतन्त्रवर्णाश्रयकार्याभावज्ञापनरूप
समाधानस्य च करणवत् घातर्जनमित्यत्र रीरीत्यस्य तन्नृ लकार इत्यादौ नो लीत्यस्य च त्रा

पूर्वा
५६

द्वौ ऌकाराविति हल्त्वं यवत्सर्वस्माद् हचर्यादितिभावः तेन ऌस्वरूकारद्वयस्थानिके कादेशे ए
वपूर्वस्य साधुत्वं ऋकारऌकारस्थानिके कादेशे एवोत्तरस्य साधुत्वं अत एव ऌतिनऋका
रेणाप्युतिऌकारः अत एव वार्त्तिके ऋतीतिपरकरणमन्तरवार्त्तिके ऌतीति च चरितार्थं
तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये यदेतद् ऌतीति एतद् द्वितइतिवक्ष्यामीत्येतद्वचनाश्रयणेन ऋऌवर्णयोः
द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ ऌकारौ शेषं प्राग्वत् इहोभयत्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकः प्रकृ
तिभावो वक्ष्यते एङः पदान्तादति पदान्ताद् एङो ति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् हरे
व विष्णोव सर्वत्र विभाषा गोः लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्प
दान्ते गोअग्रं गोग्रं एङः नस्य किं चित्रग्वग्रं पदान्ते किं गोः ॥ ७ ॥ ७
सावर्ण्येन कार्यमिति च संगच्छते उपस्थितरेफीयप्रयत्नत्यागे मानाभावात् दीर्घतत्त्वशौचे मो
विवृतत्वे हि विवृतऋकारऌकाराभ्यामनयोरपि गुहलोऽकः सवर्णे इत्यनेनैव सिद्धे वार्त्ति
कस्य वैयर्थ्यापत्तेः एङः पदां॰ पदान्तात् किं भवति सर्वत्र॰ प्रकृत्यान्त इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनु
वर्त्तते प्रकृतिशब्दोऽत्र स्वभाववाची तु स्यज्ञाप्रकृतिरित्यादेनर्दर्शनात् प्रकृत्या स्वभावे
नावस्थानमित्यर्थः अत एव प्रकृतिभावेन पूर्वरूपं नाप्ययादय इति भावः नान्तः पाद मि

कौ॰ल॰शे॰
५७

अवङ्॰ स्फोटो॰ऽयनं यस्य स गौणोऽहप्रातिपादकत्वमर्थः स्फोटायनस्येति पष्ठेनऽादित्वं कल्प्यं स्फोटायन
नो वङ् स्मार्त्तोन्य त्र तदभावस्येति लक्ष्यानरान्तसंधान द्वारेणान्वयविकल्पो बोध्यः निवृत्तमिति अन
एवं द्रुइनिमाम र्थान्नित्यमिति भाष्यादावुक्तं गवाक्षमिति सन्निपात परिभाषाया ऽप्रनित्यत्वा
दिति वोध्यं व्यवस्थितेति देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च संछिधिः सिध्यस्तेन विभाष्यं तेन गवा
त्वं॰ संज्ञितव्रतस्तेन अराप वयवे नेति शाधकोरिति सहत्रे भाष्ये स्पष्टम् अग्नीन्त्रयचलेऽइतिसत्रे अ

अवङ् स्फोटायनस्य अतीति निवृत्तं अचिपरे पदांते गोरवङ् वास्यात् गवाग्रं पदं
ते किं गवि व्यवस्थितविभाषया गवादेः इन्द्रे च गोरवङ्स्यात् इन्द्रे गवेन्द्रः ॥ ७

ग्नी पग्नीन्द्र विरह इत्यत्रैतत्त्याहृत्यर्थं वार्त्तिककृद्धकृतलग्रहणं घटितं न्यासं कृतवान् तत्प्रत्याख्या
नाय भाष्ये कृतेन विभाषेति योगविभागेन विभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वं ध्वनितं तथाग्र
जे अध्य घञ्जपारिति च व्यवस्थित विभाषेति अजेर्वीतिसत्रे भाष्ये स्पष्टं नन्वव्यवस्थित विभाष
येन्द्रे नित्यं वङ् सिद्धं इन्द्रे चेति व्यर्थमिति वाच्यं भाष्ये कानि निरक्तव्यवस्थितविभाषा गामनि
प्रातिकत्वज्ञापनार्थं तेन तस्य त्वादिस्याहु इन्द्रे च कृतिद्वाभ्यां पुस्तके च शब्द रहितः पाठः इन्द्रावय
वेचीन्यर्थस्तेन वक्ष्यीतत्युरुषान्तरपदवक्ष्यीतत्पुरुष गवेन्द्रयज्ञ इत्यादाववङ् सिद्धिः अन्यथा वाक्ये

गवाक्षइति
नप्८

ग्नानुनासिकयो
लेवहंतीतिप
लायते ग्नान
चेत ४८

दुर्गा
५७

प्लुतप्रगृह्याः इत्यस्य प्रकृत्येति पाठे तावसामंजस्यमत्याहाथ प्रकृत्यातीति नचैतद्दूषकं पदार्थज्ञाना
यप्रगृह्यादिकथने पूर्वं युक्तमिति वाच्यम् इंदुं चेत्यत्र प्राचीन पठितनित्यग्रहणस्य प्रामादिकत्वं।
त्वं बोधयितुं तदव्यवहितत्वात्तत्र लेखनात् तत्र नित्यग्रहणेन तदव्यवहितोत्तरेण सूत्रेण इ
यर्थस्य सूचनमेतस्याशयेनाह प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्त इति अचीत्यत्र वर्त्तमानेपि नरद्वयं ग्रहणं प्र
त्यासन्नाय न्यायेन तयोः प्रकृतिभावस्तत्संज्ञिमित्तकार्याभावे तेनाभावइत्यर्थलाभार्थं तेनजा

अथ प्रकृतिभावः प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते ते अचि नित्यं प्र
कृत्या स्युः एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति हरी एतौ नित्यमिति हरी एतावित्यादावि
वयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् इकोसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो माभूत् इ
इकोसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युः ह्र

स्वश्च अस्य ऋजातिजानु अस्येणादेशे सवर्णदीर्घे त्वयं संधिरेवमेव एहि कृष्णेति दूराद्धूते चेति प्लु
तः अत्र प्लुतस्याश्रयात्सिद्धत्वं बोध्यं नित्यमितिकिमिति वाग्रहणनिवृत्त्यैव तल्लाभ इति प्रश्नः
माभूदिति नित्यग्रहणसामर्थ्येन पुनर्विधानाद्बाधकविषयेप्ययमेवेति भावः इकोसवर्णे
एङः इत्यतः पदान्तादित्यनुवृत्तं षष्ठ्यर्थया विपरिणम्यत इत्याह पदान्ता इति वेति ह्रस्वयणोर्विधा

सामर्थ्यादेवेति चेन प्रकृतिभावाकर्षणोपपत्त्यर्थकत्वेन तदसंबंधइतितदर्थं ह्रस्वविधान
सामर्थ्यस्यावश्यकत्त्वेन चकारोव्यर्थ इतिभावः भाष्येस्थितमिति प्रकृतसूत्रेइतिशेषः एतेन
ह्रस्वाभावेप्रकृतिभावार्थं चकारइतिव्याख्यानमपास्तम् चक्रिंत्रत्रेति त्रसंहितायात्रवि
वक्षायांबोध्यं नसमासेसितिचेतिवार्त्तिकं पार्श्वमिति पर्श्वाल्लवक्रव्यइतिएलम् सिति
चेतिपदत्वे ऋत्यकः सवर्णार्थमनिगर्थंचेदं होतृऋकारः वृलऋषिः गवाग्रंदिति ग्वाटोधा
ग्रत्रह्रस्वविधिसामर्थ्यादेवप्रकृतिभावेसिद्धेतदनुकर्षणार्थश्चकारोनकर्त्तव्यइति
भाष्येस्थितं चक्रि ग्रत्र चक्रत्र पदान्ताइतिकिं गोर्य्यौ नसमासे वाप्यश्वः सि
तिचपार्श्वं ऋत्यकः ऋतिपरेत्रकः प्राग्वत् ब्रह्मऋषिः ब्रह्मर्षिः पदान्तेइत्येवग्रा
र्छत् समासेप्ययंप्रकृतिभावः सप्तऋषीणां वाक्यस्वरे प्लुतउदात्तइत्यधिकृ
त्ववयवत्वेनापदान्तत्वादितिभावः एतेनाटश्चेतिवृद्धिविधानार्थेनचेनोस्योमाङ्च्छे पररूप
बाधवत्प्रकृतिभावस्यापिबाधनेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तं समासेपीति व्याख्यानादितिभावः स
प्तऋषीणामिति दिक्संख्येइतिसमासः प्रकरणान्तरस्थप्रकृतिभावविधायकसूत्रद्वयमप
न्यस्यप्लुतप्रगृह्याइतिसूत्राकांक्षितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्येप्रथमोपात्तत्वात्प्लुतप्रकरणमारभ

= श्रीरामः ॥

दुर्गा
५८

वाक्यस्येत्यस्याभावे पदस्य टेरित्यर्थे नन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतः स्यात् तत्स्यात्वेन वाक्यस्य टेरन्त्यपद
स्यैव संभवतीति न दोषः टिग्रहणाभावे प्लुतस्य स्थानोपस्थितिताच्च परिभाषयाऽलन्त्यस्यैव स्यात् टिग्रहणे
तु सामर्थ्यादिनाचां विशेषणं व्यंजनान्तस्यापि भवति प्रत्यभि० प्रमाणादिभिराशिषं वाच्यमानो
भौ गुर्वादिर्यन्नृतिसंभाष्यते तन्नपृत्यभिवादः तत्वाशीर्वचनं शूद्रेणाशीर्वादरूपप्रत्यभिवा
दाभावेनाशूद्र इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः अत एव भाष्येऽशूद्रे इति किं कुशल्यसि वृषलकेत्युं ।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् सचो
दात्तः अभिवादये देवदत्तोहं भोः आयुष्मानेधि देवदत्त ३ स्त्रियां न अभिवाद

कं अभिवादय इति नमस्कारपूर्वमाशीरादि वाचयामीत्य ये गार्ग्यहं भोः आयुष्मती भव
र्थः आयुष्मानित्यायुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात्संबोधनविभक्त्यभावः एधीति भवेत्यस्याप्युपल । तेन नमस्स्मृतिविरोधः । पः
क्षणं प्रत्यभिवादे नाम्नोदि प्रयोगो न नियतः एचो प्रगृह्यस्येति सूत्रे प्रत्यभिवादे तस्यैव च
प्लुतविधानात् आयुष्मानेधि अग्निभूता३ इति भाष्ये तदुदाहरणाच्च नामोदिप्रयोगे तु
तद्वेव प्लुतः नामेति नामग्रहणं सोम्यादिसम्यातस्य नामानवयवत्वबोधनात् स्त्रियां
नेति स्त्रियामपि नाम्नाभिवादप्रत्यभिवादेऽस्य भाष्यसंमतत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

कौ० ल० शे०
५९

नामगोत्रं वेति अभिवादप्रत्यभिवादे नामगोत्राभ्यामेव स्मृतिप्रसिद्धेः तत्राधिकृतस्य पद
स्यान्त्यस्य प्रत्यभिवादे इत्यनेन विशेषणात् अन्यस्य त्वान्त्यस्य मुख्यमानार्थवाचकस्यैव प्लुत इति भा
वः तत्र नामशब्देन व्यादेशोक्तिः पित्रादिकृतं गृह्यते अत एव आयुष्मान् भव दण्डिन्नित्यादौ प्लुतो
नेति स्पष्टं भाष्ये भोराजन्येति भोशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नश्च टेः प्लुत इत्यर्थः भोश्चाद्वस्या
न्तेक्षरयोस्तु नामत्वाभावात् न विभाषेयं दूराद्धूते यावति देशे प्राकृतप्रयत्नोच्चारितं न संबोध्य

नामगोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते नेह आयुष्मानेधि
भोराजन्यविशां वेति वक्तव्यं आयुष्मानेधि भो३ आयुष्मानेधि इन्द्रवर्मन् आयुष्मा
नेधि इन्द्रपालित३ दूराद्धूते च दूरात् संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् सक्तून् पिब

मानो नष्ट एतेति किं चाधिकं यत्नमपेक्षते तावद्दूरं दूरादाह्वाने च दूराद्बोधनस्योपलक्षणं नतु सं
बोधनविभक्तिनियामकस्यापि मुखीकृत्य बोधनं हेयस्य संबोधनस्योपलक्षणं आगच्छ त्वं भवा
न् देवदत्तः इत्येवमादौ नस्यापि संभवात् अत एव आकडारसूत्रे न दोषः प्लुतसंज्ञयोः समावेशो वा त्सी
वंधुपि ... रिति ... तोन दीवं धुनीति पूर्वपदं तो दात्तत्वं च फलमुक्तं भाष्ये अन्यथा प्र सं
बोधनाभावेन ... स्याप्रप्रातदनागतिः स्यादेव उपलक्षणत्वात् संभवाद्भवति तत्र
ह सक्तून् पिबादि अत्राविदूराद्धूते इत्येतत् द्वृत्तेः पदस्यान्त्यस्य विशेषणं तेन हूयमानार्थवा

दुर्गा
५९

हैहेप्र॰ हैहयोः संबोधनद्योतकत्वेन केवलाभ्याम पिताभ्यां संबोधनदर्शनेन च तयोरपि हूयमा
नार्थपदत्वात्प्लुतेरनृत इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह हैहयोरेवेति हैहेन्ते इत्येव
सिद्धे प्रयोगग्रहणादनन्त्ययोरपीत्याह हे३ रामेति केचित्तु एकं हैहेग्रहणमनेनार्थं प्र
त्यस्य वाक्यस्य टेरित्यधिकारादन्त्ययोरेव तयोः प्लुतमाह हे३ रामेति प्रयोग इति तु यत्र सं
बोधनोत्तरं तयोः प्रयोगस्तत्रैतेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वेन द्योत्याभावादनर्थयोरपि त

हैहेप्रयोगे हैहयोः । एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं
तत्र हैहयोरेव प्लुतः । हे३ राम हे३ रामै ॥ ७ ॥

योः प्लुतार्थमाह रामहै३ इति अन्यथाऽप्रयुक्तयोः प्लुतासंभवात् हैहेयर्थ्यं स्पष्टमेव है
हयोरिति तु तयोर्हूयमानार्थपदत्वाभावादप्राप्ते विध्यर्थं नियमे तु नमाने नेनात्र प्लुत
समावेशः एतत्सर्वं भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः यत्तु हूयमानार्थपदटेः प्लुतस्य बाध
कत्वं कौण्डिन्यन्यायादिति तन्न त्रिवहे इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेः तन्न्यायविषयाभावात् ।

प्रवं २१

गुरोः। दूराद्धूतइत्यनुवर्त्तते तेन दूराद्धानएव प्रवृत्तिस्तदाह दूराद्धूतइति दूरत्वंचात्राविवक्षि
तं तेन प्रत्यभिवादे भोराजन्येत्यस्य विषये प्यस्य प्रवृत्तिः नहि विषये प्युपलक्षणे वो धनसत्वान्
सर्वत्र प्लुतप्रकरणस्यत्वनदोषः तथा हि मतिवाक्यस्य टेरित्यनेनस हैवास्याप्यधिकरणत्व
मेव कुर्यात् एतन्न्यायविषयएवेदमिति प्रकृतसूत्रे तु दूरात्ते प्लुतोनानामिति सूत्रे च वृत्तौ स
ष्ट अपिशब्दो यथाश्रुतमि समुच्चयार्थः यदि गुरोः सन्निधानान्यो गुरुरेव समुच्चीयते ते

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचां दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्य
स्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात् दे३वदत्त देवद३त्त देवदत्त३ गुरोः किं वकारा
दकारस्य माभूत् अनृतः किं कृष्ण३ एकैकग्रहणं पर्यायार्थं ॥

दान्यत्र लघुवति अनंत्यगुरावेव स्यान्त्यलघौ दूराद्धूते चेत्यादीनां दुर्बलत्वेन प्लुताप्लुत समावे
शापत्तिः एकैकग्रहणं त्वेन विधिविहितानामेव पर्यायार्थं स्यात् तेन यत्रान्त्योपि गुरु
रन्त्यद्वयादिवीत त्रैव पर्यायः स्याद्यत्र त्वनाचैतदर्थलाभः अनंत्यस्यापीति अपिनान्त्य
स्तगुरोरगुरोश्चेत्यर्थः पर्यायार्थमिति अन्यथा समावेशः स्यादिति भावः अनृदात्त
पदमिति तत्रिपाद्यां न प्रवर्त्तत इति तत्रैव वक्ष्यते प्राचामिति तु पदे सर्वेषां प्लुतो भावार्थे

विकल्पयन इति सा च व्यवस्थितविभाषा तेनाग्नी इह रेत्यादावग्नी इत्येवलोइति न भाष्ये नविभाषा एवेति सूत्रे विभाषेति योगविभागो दर्शितः सापि व्यवस्थितविभाषेति कैयटः अतएव ओऽञ्चावयेपरस्येति नजव्यमिति वचनस्याग्नी नित्यादेर्प्लुतेति वृत्तये कृतस्य विभाषेति योगविभागेन प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते एवं च भाष्यसंमतेषा व्यवस्थितविभाषेत्यादि कुः कुत्र किंस्वित्र इति निषेधस्तु न रूपान्तु गिति भेदेन निर्देशात्तदाह प्लुतोऽप्लुतवदिति इह आचामिति योगो विभज्यते तेन सर्वः प्लुतो विकल्पयते अप्लुतवदुपस्थिते उपस्थितो नार्ष इति शब्दस्तस्मिन्परे प्लुत अप्लुतवद्भवति अप्लुतवत्कार्यं यणादिकं करोति सुश्लोकाइति सुश्लोकेति वस्तिं अप्लुत इत्युक्ते अप्लुतरावविधीयेत तथा च प्लुतस्तत्र रावविधीयेतेति तस्याने प्लुतविधाने सत्यप्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् अग्नी इवनिवर्तेतेति भावः प्रसक्तप्रतिषेधेन व्याख्यानं तु न युक्तं गौरवात् किंच न थुस्मतिप्लुतप्रकरणरावनोपस्थित इति वदेत् न च पर्युदासेऽग्नी इतीत्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावबोधित्वापरत्वादप्लुतवद्भावे दीर्घादिकं स्यादिति वाच्यं शाव्दन इति शब्दसापेक्षात्प्लुतवद्भावापेक्षया कर्ममात्रापेक्षप्रकृतिभावस्यान्तरंगत्वात् अप्लुतवदित्यस्य प्लुतकार्यं नेत्यर्थे प्लुतशब्दस्य र्याप्लम्यः प्लुते प्लुतसाद

सि० कौ० टी० श्रे० किंममात्रकर्त्तव्यमिति पृष्ट आह चित्रहीदमिति विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति सूत्रतः इदमत्राद्यो
त्रवाक्यांतस्य इति हि शिकारस्य वा काररित्वं उभयत्र विभाषेयमिति उपस्थिते प्राप्ते अनुपस्थि
ते ऽप्राप्ते इत्यर्थः विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये टाप् नवेति वि
भाषामिति भाष्यप्रयोगात् भाष्ये तु किमर्थमिदमिष्यते उपस्थितार्थं नत्र ईयहलोनन्नार्थं
अविशेषेण वाक्यवर्ण्णलस्य प्लुतवदेवेदमपि सिद्धं वक्ष्याऽयं वक्ष्येयमित्युक्तं ते हलेनो
ईचाक्यवर्ण्णस्य ईप्लुतोऽचिपरे प्लुतवद्भा चित्रहीइदं चित्रहीदं चित्रहीड
ति चित्रहीति उभयत्र विभाषेयम् ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यं रादूवेदंतं द्विवचनं
प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् हरी एतौ विष्णू इमौ गंगे अमू पचेते इमौ मणीवोष्ट्रस्येति
तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः अदसोमात् अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः
उपस्थिते पूर्वविप्रतिषेधेन ईगृहलो दिनित्यप्लुतवद्भावरा बेधव्यः प्रत्याख्याने नित्यप्लु
तवद्भावस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन वैकल्पिकनवाधितामा वांशस्य बाधकत्वात् उपस्थि
त इत्यस्य निवृत्या परविप्रतिषेधादुभयत्र विभाषेति कैयटस्य प्रमादः मूलं त्विति शब्दाभ
ले वैदिके इति शब्दे चे त्येवं परतया कथं चिद्व्याख्येयमित्यन्ये उहे अप्रतिनिर्दिष्टयोरेवमा

दुर्गा

निपातएकाजनाङ् निपातइतिकिं चकारांतप्रत्ययस्याश्चस्तकल्पितार्थवत्त्वात् एकाजि
तिकर्मधारयो वर्त्तिपदार्थप्रधानत्वे नांतरंगत्वात् व्याहरतिमृगइत्यादिनिर्देशाच्च ते
नप्रेदमित्यादौ न दोषस्तदाह एकोजिति आङ्वर्ज्जइति पर्युदाससौचित्यात् अतएव
एकाजनाङिनास्त्रि वासुदेववाचकस्याशब्दस्याङसत्वाव्ययीभावे आत्वात् अमि
त्यादौसत्याप्रधानेस्वेनआङ्भिन्नत्वेन पूर्वोनत्वेननिपातत्वे विप्रग्रहत्वेन पूर्वोनवत्त्वे
अमीईशाः रामकृष्णावमूआसाते मा किं अमुकेत्र अस्तिमाहुहलोएकाच
रोप्यनुवर्त्तेत ओ अयंप्रगृह्यः अहोइंद्रा हृहस्पती निपातएकाजनाङ् एको
चनिपातआङ् ओः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् इत्रितस्ये इदंदुः गविनर्के उउमेओः अ
नाङित्युक्तेर इङादाकारः प्रगृह्यएव आएवमन्यसे ओएवकिलनतत् ङितुन
नाङ्त्वातिदेशोप्यतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्य्यनिवृत्तेरतिदेशस्वभाव
सिद्धत्वात् ओदितिसूत्रेआङ् ओइत्यत्रानाङितिप्रतिषिद्धार्थीयमारंभइतिभाष्यंतु पर्युदासे
पिगम्यस्यप्रतिषेधस्यसत्वान्नानुपपन्नं अनाङितिपर्युदासादेव निपातेकाजपत्वेलब्धे
निपातैकाज्ग्रहणंस्पष्टार्थं स्वांगसमुदाये स्वांगत्वाभाववदसमुदायेत्वाभावाद्रित्येवास्य

कौ० शा०
६२

पुरायमग्रहणाभावेऽसिद्धेरेकग्रहणमन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणार्थं तेन धिष्वतीत्यादि। सिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टं जातिग्रहणार्थमित्यस्योपात्तजातिसाश्रयैकानेकव्यक्तिग्रहणार्थमित्य नतितत्रश्चाद्देकदेशस्याइत्यस्यानुकरणे अ इ अकारादित्यत्रानुकरणं चानितीतिनिपा तत्वेपिप्रगृह्यत्वाभावएकग्रहणफलं बोध्यं ननु ङकारस्य काप्यश्रवणेन ङिदङिद्वि वेको ऽनर्थं यइत्यत आह वाक्यस्मरणयोरिति वाक्यशब्देन स्वार्थगतमनभिमतत्वं

वाक्यस्मरणयोरङित् अन्यत्रेऽङिदिति विवेकः ओत् ओदं
तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् वैदिकेष्वेतौ परे अहो ईशाः।

स्मरणं विस्मृतस्य स्मृतिविषयता एवं किलेतदिति स्मृतार्थनिर्देशः निपातइत्यनुवृत्तं ओदित्यनेन विशेष्यतइत्याहोदन्तइति निपातसंज्ञा चादिपदोपस्थितचादीनां सतिसंभ वे स्थवतामेवेति सार्थकनिपातानां निपातपदेन तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरि ति गौणमुख्यन्यायेन प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन गौणार्थानां नग्रहणमिति गोभवदि त्यादौ चोते नास्य प्रवृत्तिः एवं च कार्यकालपक्षेपि च्युता निपाता इत्यस्यानुपस्थितिरनय रिभाषा वशात् अव्ययसंज्ञादौ तु नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरनित्यत्वादत एवानर्थकेपिनि

ङ्गा
६२

नुदाय कार्द्धमात्रकालव्यवाये
नोच्चारणोऽधाच ८५

त्रपो इत्यादौ प्रगृह्यत्वायाह संबुद्धिनिमित्तक इति संबुद्धिपरे इत्यर्थे व्याख्याने तु सोर्लुक्कालु
प्तत्वेन तत्परत्वाभावान्न स्यात् न लुमतेति निषेधानित्यत्वं चगेतिकगतिः इत्याविति किं
वदेत्र अनार्षे किं ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत् संहितायां विवक्षायामप्यवादिरहितप्रयो ।
गार्थमिदं तद्धि वक्ता चेवर्णोच्चारणे नियतेनार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणोयं तद
विवक्षेति बोध्यं उञः अयो निपात एव उञ ऊं इत्येकस्य त्रत्वे तु शाकल्यग्रहणानन्तरं

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे संबुद्धिनिमित्तकओकारो वा प्रगृह्यः स्यादवैदि
केइतौ परे विष्णोइति विष्णविति विष्णइति अनार्षे किं ब्रह्मबन्धविति ।

तौ ऊंइतीत्येकमेव स्यात् प्रगृह्यसंज्ञाश्च उञः उञ इतौ वा प्रागुक्तं उइति विति ७
करणेन प्रगृह्यत्वस्यादेशस्य च सह विधानात् उइति वितीति च न स्यात् आदेशो प्रगृह्यत्व
कार्ये तु स्थानिवद्भावेन बोध्यं प्रगृह्यत्वस्यासादेशाद्दृष्टेऽपसंबंधस्यलक्षणतेयात्रविधेयविशे
षणत्वे मानाभावात् शाकल्यग्रहणानुवृत्तावपि प्रगृह्यत्वस्य ऊंआदेशस्य च विकल्पे ऊं
ति वितीति सिद्ध्यति न तु उइतीति प्रगृह्यत्वविकल्पेन पदे तदभावे यण्स्यतात्पर्यात् एतदभा
वे निपातस्यैकाजित्यस्य प्रवृत्तेः तदुक्तं भाष्ये योगविभागं प्रदर्श्य किमर्थो योगविभागः
प्रवर्तते तदा होऽज इतौ वेस्यादि ०॥

कौ॰ शा॰ शे॰ ६२

विकल्पात्तदृतोहिनिपातएकेन्येवसिद्धेदंडं व्यर्थमेवस्यादेवं च प्राप्त विभाषेयं ॐ इत्यत्र प्रा
कल्पप्रगृह्यपदयोरसंबंधेन्तरङ्गत्यर्थाधिकाराद्प्रगृह्यस्याप्यादेशोनस्वेकोयणिति यणि ॐ
इतीत्यस्यासिद्धिः दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिश्च विकल्पमात्रसंबंधेपि ॐ इतीत्यस्यासिद्धिरि
तिविधानसामर्थ्यात्प्रगृह्यपदसंबंधः प्रगृह्यपदमात्रसंबंधेऽर्थाधिकाराद्प्रगृह्यस्य
नित्ये ॐ आदे ॐ इतीति प्रगृह्यस्य उँ इतीति सिद्धेपि विती तिन सिध्येत नदा होन्तइतोदीर्घो

ॐ अत्र इतौदीर्घोनुनासिकः प्रगृह्यश्च ॐ इति विति मयउञोवोवा मयः पर
स्यञोवोवास्यात्वचि किमुउक्तं किम्वुक्तं वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः ॥ ७

ञनेत्यादि अत्र विशिष्टस्य विधिरिति न वाक्यभेदः न च प्रगृह्यत्वमादेशश्च शाकल्यमतेइति
नयोरेकप्रयोगएव प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् योगविभागसामर्थ्येन शाकल्यमतेएवभा
वाभावकल्पनात् वस्तुतस्तु ञन्वादेन संज्ञादेशयोः सहविधानमेवन्याय्यमादेशोस्या
निवद्भावात्प्रगृह्यत्वकार्यंभाव्यं गृह्यसंज्ञकश्चेत्यपिस्यानिवद्भावलभ्यार्थस्वरूपकथनमि
तिन्यायविदोविचारयंतु मयउञो व्याख्यानादत्रमयप्रत्याहारः अस्यत्रैपादिकत्वेनासि
द्धत्वान्नतुनप्रगृह्यत्वाद्ग्यनेनवाधः नानुस्वार इति किं विती मयोदोप्रगृह्यसंज्ञाभावेऽस्यासि

कृत्वादिकोयणिति यएप नस्वासेभव
त्येव ॥ ७ ॥

दुर्गा ६२

ननु यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन गौरीशब्दस्य सप्तम्यर्थत्वमिति चेदीकारस्य प्रग
ह्याभावोऽत आह ईदूदेदन्तमिति सप्तम्यर्थ इति शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिरि 43
ति भावः मामकी तनू इति प्रगृह्य इति शब्दप्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात्पदपाठे प्रग
ह्यत्वफलमिति बोध्यं ईदूतौ किं अम्माभवति सप्तम्याः आदेशाः न परत्वमसंदेहाय सप्त
मी किं धीती मती इत्यत्र तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः अर्थग्रहणं कि

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् सोमो गौरी
अधिश्रितः मामकी तनू इति सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्

मिति वचनदभावे ईदूदेदिति वदीदूदन्तायाः सप्तमीत्यर्थोपत्तिस्तथा च यधीत्यादावेवस्या
देकादेशस्य परादिवद्भावेन सप्तमीत्वोपपत्तेः गौरीत्यादावितिनतिसिद्धमर्थतदावश्यकमिति
वाच्यं ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यं अदसः एत्वद्विवचनमित्येव सिद्धे गुरुभूतन्यासकरणेन
नत्वकरणेऽप्येतयावैजात्यबोधनादूकारांशेऽप्रसंभवाच्च संज्ञाविधावितिनिषेधाप्रवृत्त्या
ईदूदन्तं सप्तम्यन्तमित्यर्थेनेष्टसिद्धेरिति प्रसः यथीत्यादेरनभिधानमेवेतिपरे ॥ ४

सि०कौ०शे० ६८ वृत्ताविति अर्थग्रहणसामर्थ्यात्स्वस्वार्थमात्रे पर्यवसन्नमित्यर्थेनात्र न तत्संस्कारश्राधेयार्थेपि ह
तेर्न दोषः संज्ञायामितिसमासे जहत्स्वार्थायां वृत्तौ पूर्वपदस्यानर्थकेपि सुप्सुपेतिसमासे
जहत्स्वार्थायां प्रसक्तदोषस्योक्तरीत्यैव वारणमिति भावः गौरीत्र्याधाश्रन इत्यत्राधिश्रय
णक्रियायामेव गौरीपदवोध्याधिकरणत्वान्वय इति गौर्यधिकरणत्वलक्षणायामाना क

अथ वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते माभूत् वाप्यांअश्वो
वाप्यश्वः

भावइतिनन्वत्रदोषः वाप्यामश्वइति सुप्सुपेतिसमासः संज्ञायामितिवा नन्संज्ञा
यामितिसमासे वाकोनसंज्ञानवगमान्नित्यसमासत्वेन विग्रहोनुचित इतिचेन्न नेषु
समासस्समानार्थकवाक्याभावेन नित्यसमासस्यदृष्टत्वेपि नित्यसमासत्वादिभाषाधि
कारवोधेमानाभावात् नित्यसमासेहि वृत्तिघटकपदानां पृथक्प्रयोगाभावरवात्र
तु पृथक्प्रयोगेपि न तद्बोध्यविशिष्टार्थप्रतीतिमात्रमित्याहुः ॥ ७॥ दुर्गा ६८

अणोऽप्रगृ० अण इति किं कर्त्रृ हर्त्रृ अत्रापि पूर्वसूत्रेणैव व्याख्यानात् आगछतमग्नीइत्या
दौ लुप्तस्यासिद्धत्वान्नतः प्रागेव यथोद्देशात्वोज्ञाते प्रगृह्यत्वे पश्चाल्लुप्तेन तस्याप्यनुनासि
कप्रतिबंधार्थं पुनः संज्ञेति नानुनासिकः संज्ञायाः कार्यार्थत्वात् पुनः प्रवृत्तौ कार्यमे 45

अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः अप्रगृह्यस्याणोवसानेनु
नासिकोवास्यात् दधिँ दधि अप्रगृह्येति किं अग्नी इति

व वीजं स्थानिवत्त्वं तन्न लुप्तस्यस्थान्यल्वृत्तिधर्मत्वेनाल्विधित्वादिति स्वयमीदूदेदि
त्यत्र भाष्ये अचः संधिरिति सिद्धमनत्वादिति वार्त्तिकप्रयोगेणाल्पाच्तरैसौत्रप्रयो
गेणकथमनत्त्वमिति भाष्यप्रयोगेण च वृत्तिघटितानाच्य पृमिति४
देपदंतकार्यस्यतत्सन्निधानेनश्रुतत्वस्यचाभावो
बोध्यते इतिस्वरसंधिः ॥ छ ॥

सि०कौ०श्रा०
६५

स्तोश्चु० सितिशिनिचतुर्थविभक्तिके भिन्नेपदे योगइति संयोगइतितदर्थः तेन चित्तमि
त्यादौनदोषः अत्रपदस्येत्यधिकृतमपिनसंबध्यते शादितिज्ञापकात् तेनयाच्ञासिद्धं
शात्परस्यस्तोश्चुत्वनिषेधकात् शादितिलिंगादेवनिमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यंनएवं
मत्तरस्येत्येपि तोःषीतिज्ञापकात्तत्र शकारचवर्गौस्तइति यथासंख्यमितिदोषः

स्तोश्चुनाश्चुः स्तोःसकारतवर्गयोःशकारचवर्गाभ्यांयोगेशकारचवर्गौ
स्तः हरिश्शेते कैश्चरति रामश्चिनोति सच्चित् शार्ङ्गिञ्जयः शात् शात्पर
स्यतवर्गस्यचुत्वंनस्यात् विश्नः प्रश्नः ष्टुनाष्टुः स्तोःष्टुनायोगेष्टुःस्यात्
रामष्षष्ठः रामष्टीकते पेष्टा तट्टीका चक्रिण्ढौकसे नपदान्ताट्टोरनाम्
अनामितिच्छेदः पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामःस्तोःष्टुर्नस्यात्

हरिश्शेतइतिवाश्शरीतिविसर्गाभा षट्सन्तः षट्ते पदान्तात्किं ईट्टे तोःकिं सर्पि
ष्टमः सच्चिदिति चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दत्वेनस्यचुत्वेनजकारेचरुमिति बोध्यं तयो
रन्तौलेखस्तु वेचित्यार्थः विश्नइति यज्ञयाचयतविछप्रछरक्षोनङितिनङ् ङितो ङिति
शादेशोङित्वात्गुणाभावः प्रश्नेचासन्नकालइतिनिर्देशात्संप्रसारणाभावः नपदान्ता०

सिद्धबोधस्य श्यामावद्धन्तरस्य

षष्ठ्वति रिति षडधिकानवतिरिति विग्रहः षष्ठमर्यइति पृथक्पदे यरोनु० पदांतस्येति किं
वेत्ति वध्याति सत्र्वे चवितार्थ इति उपलक्षणमिदं वल्नयोरपि वृत्तेः एतच्च जातिपदे
तत्सभेदात् लक्षण भेदः व्यक्तिपक्षे रु ष्वष्ठमेव व्यक्तिपक्षे पितादृष्ठाव्यक्तौ चवितार्थ स्येन व्यक्तिविषयत योः पल्लवरणवनेति
वोध्यं स्पष्टं चेदमिकोयणचीति कैयटे परेनु स्थानेनरतमस्त्रत्रे सत्रमयन पाठस्य भाष्य
प्रकाम्नन वतिनगरीणामितिवाच्यं षस्मां षण्णवतिः षष्ठनव्यः तोःषि
तवर्गस्य षकारे परे तत्व ष्टुत्वं सन्नूषष्ठः कलांजयोंते वागीश्वः चिद्रूपं यरो
नुनासिकेनुनासिकौ वा यरः पदांतस्यानुनासिके परेनुनासिकौ वास्या
त् एतन्मुरारिः एतद्मुरारिः स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तर तमस्पर्शो चरितार्था
यौवाघारयंरेफेनप्रवर्त्तते चतुर्मुखः ॥ छ ॥ ॥
कृतानाहूषितत्वेनैन युक्तेरुक्तिसंभवएव न तस्मादनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रह
णमपकृष्य यरः सवर्णोनुनासिकोभवतीत्यर्थोत्र दोषः तदुक्तं भाष्ये रेफेनुनासि चतुर्मुखः =
कपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यो रेफोष्मणां सवर्णानसन्तीति० ॥ छ ॥
तत्घवे

50

कौ०श०शे० चिन्मयमिति स्वार्थिकस्तत्प्रकृतिवचने इति मयट् तत्रतदिति वाक्यभेदेन कचिन्मात्रं चर्य्यते रूप
५५ प्रकृतवचनाभावेपि मयडर्थमतएव चिन्मयं वुक्तेति सामानाधिकरण्यं चिन्मात्रमिति का
चित्कोयंपाठः मात्रचः प्रत्ययस्यात्रोपपत्त्यभावात् मयूरव्यंसकादिष्वेवार्थमात्रशब्देन समा
सस्यवक्तव्यमाणत्वात् निपातनादिति यवादिगणे ककुद्मानिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः
प्रत्ययेभाषायांनित्यं तन्मात्रं चिन्मयं चिन्मात्रं कथं तर्हि मदोदग्राः ककु
द्मन्त इति यवादिगणे दकारनिपातनात् तोर्लि तवर्गस्य लकारे परे पर
सवर्णः तल्लयः विद्वान् लिखति विद्वाल्लिखति नकारस्यानुनासिको
लकारः उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्य उदः परयोः स्थास्तंभोः पूर्वसवर्णः स्यात्
आदेः परस्य अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः तस्य झरोझ
उत्थानं उत्तंभनं ५४

पठ्यत इति मतेनेदम् उदः स्था० तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषालभ्यमर्थमाह उदः
परयोरिति अत्राघोषस्येति समनियतत्वेनान्यतमग्रहणे वाधकाभावेप्यास्तवि
चारयोः साम्येपि न्यूनतेति बोध्यम्॥

दुर्गा
५५

नेनोन्स्वारत्वमित्या दिसिद्धम् ५८ प्रष्टसूचीविपर्यासात् ५८

ष्यस्यासिद्धत्वादिति प्रियाद्यांपरत्वादितिभावः हलोयमामितिसूत्रोक्तभाष्यसंमतात्वाध्या
यीपाठेयस्यासिद्धत्वाभावेन चर्त्वंभवत्येव अतएवोत्तरसूत्रे स्कंदेसोगेत्रयसंख्यानं उक्तं।
दोसोगइतिभाष्यसंगच्छते मूलंतुशाकटायनमतरोधेनेतिपरे नचेदंसूत्रंव्यर्थं हलोहली
त्यनेनसस्यलोपेऽन्यस्यानस्यासिद्धेरितिवाच्यम् हलादौप्रत्ययेनैनलोपइत्यर्थेस्थाने
लोपाभावपक्षेयकारस्यैवश्रवणं ननुखरिचेतिचर्त्वं चर्त्वप्रतिषेधस्यासि
द्धत्वात् झयोहोन्यतरस्यां झयः परस्यहस्यपूर्वसवर्णोवास्यात् घोष
वतोनादवतोमहाप्राणस्यसंवृतकंठस्यहस्यतादृशोवर्गचतुर्थएवादेशः
स्यात् वाग्घरिः शश्छोटि पदांतात्झयःपरस्यशस्यछोवास्यादटि दस्य
श्चुत्वेनजकारेकृते खरिच खरिझलांचरःस्युः इतिजकारस्यचकारः तो
छिवः नश्चिवः पदांतात्किं विश्नः छत्वममीतिवाच्यं तच्छ्लोकेन अप्र
तच्छापनात् उदःस्थादिसूत्रेनिर्दिश्यमानपरिभाषायानिर्दिश्यमानादेशेवस्यानित्वा
न्नदोषः झयइतिपंचमीत्याह झयःपरस्येति पूर्वसूत्रानुवर्तने घोषवतइति समानिय
नत्वेपिविनिगमनाविरहात्स्वरूपप्रतिपादनायचितयगृहणं झयइति पदान्तादित्यपि

कौ॰श॰शे॰
६७

मोनु॰ पदस्येत्यधिकृतं मइत्यनेन विशेष्यत इत्याह मांतस्येति हलिसर्वेषामित्यतो हली
त्यनुवर्त्तते हलीति किं गममाज्ञाय नश्चा॰ चेन मोनेकंध्यते अपदांतस्य किं राजन्याहि य
शांसीति यशांसि शब्दे जसः शोन पुंसकस्येति नुम्सांतेति दीर्घः आक्रंस्यत इति क्रमे
र्लृट् आड् उदुमेन इति तङ् स्यः अनुस्वारस्य परे ति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं अत एवोदः

मोनुस्वारः मांतस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि अलोंत्यस्य हरिंवंदे पदस्येति
किं गम्यते नश्चापदांतस्य झलि नस्य मस्य चापदांतस्य झल्यनुस्वारः यशांसि
आक्रंस्यते झलीति किं मन्यते अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः अंकितः अंचितः
कुंठितः गुम्फितः कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे
७ चकृते तस्यासिद्धत्वान्नत्वं वा पदांतस्य पदांतस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो हि
वास्यात् त्वङ्करोषि त्वंकरोषि संय्यन्ता संयंता संव्वत्सरः संवत्सरः यल्ँलोकं १०

स्येत्यादौ सवर्णानुवृत्तिर्यदि सेन नाशि यंलोकं अत्रानुस्वारस्य पदैऽनुनासिकाय
के इत्यत्र तदपकर्षस्य सिद्धः ययीति स्पष्टार्थं दंशानमित्यादौ न दोषः आकारसवर्णा
सिद्धेः प्रयत्नभेदेनाज्झलोः सावर्ण्याभावात् प्रत्यनुस्वाराभावात् ॥ छ ॥

दुर्गा
६७

ताप दोत नेत्य नेना
वाध विरो अचिता पदे
मइत्यत्रि: १८

मोराजि० नेतिवक्तव्येमइत्युक्ते हेमपरइत्येतद्विषये प्रकाम् ह्मलयतीत्यादौमोनोधातो
रितिनत्ववाधनार्थो निषेधस्त्वनंतरत्वादनुस्वारस्यैवस्यात् ध्वनितंचेदमेतदोन
मोमश्चितिसूत्रयोर्भाष्ये हेमपरे मपरइतिबहुव्रीहिः मोनुस्वारइत्यनोमइत्यनुवर्त्त
ने यथासंख्यं सम्यक्स्थानसंख्या क्रमवैचित्र्येणज्ञानं यत्सांख्येःप्राप्यतेस्यान

मोराजिसमःक्वौ क्विवन्तेराजतौपरेसमोमस्यमएवस्यात् सम्राट्
हेमपरेवा मपरेहकारेपरेमस्यमएवस्यात् वा ह्मल ह्मलसंचल
ने किम्ह्मलयति किंह्मलयति यवलपरेयवला वेतिवाच्यम् य
थासंख्यमनुदेशःसमानाम्

मित्यत्रसंख्याशब्दस्यज्ञानार्थतायाइष्टत्वात् नमननतिक्रम्ययथासंख्यं अनुदेशः
पश्चाद्भववाक्यार्थबोधकालिकःसंबंधः साम्यंसंख्यायायोग्यत्वाख्यानाच्च एवंच
समसंख्यानांसंबंधोयेनक्रमेणपदज्ञानं पदार्थोपस्थितिर्वातेनैवक्रमेणवाक्या
र्थबोधविषयःसंबंधस्तेषामित्यर्थः ॥ ७ ॥

कौ॰ शं॰ शे॰ फलितमाह समसंबंधीति॰ यद्यपि स्थानास्थलौ किकक्रमाणादेव सिद्धं तथापि परस्मैप
६८ दानामेवोयवायावइत्यादेशाद्वतः सूत्रांतरस्यक्रममादाय संबंधबोधनार्थं आद्यंतोट
कितावित्यादौ समासनिर्देशो साहित्ये द्वंद्वविधानात्प्राप्तक्रमान्वयबोधनार्थं चेदं एवंच
तत्रयथासंख्येनान्वयबोधनकल्पनैनत्वामाल्वाततनुबोधइतिबोध्यं अत्रस्वरितेन

समसंबंधी विधिर्यथासंख्यंस्यात् किंल्वः किंल्वः किँह्नुलयति किंह्नु
लयति किँह्लादयति किंह्लादयति नपरेनः नपरेहकारेपरे
मस्यनःस्यात् किन्नुते किंनुते ॥ ७ ॥

त्यपक्ष्णुष्यते इतिस्वत्यादित्यादौनातिप्रसंगः तत्रप्रतिपत्तिकालिकमेव॰ संख्यासाम्यमे
तच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति तमङ्ग्गानमित्यत्रभाष्येस्पष्टं एतेयवलानिरनुनासिकाए
व विधीयमानत्वेनसवर्णाग्राहकत्वात् ज्ञातिग्रहणात्प्राप्तस्य वत्त्णाभेदकत्वप्राप्तस्या
पिअप्रत्ययइत्यनेननिषेधाच्च एवंमयंत्रनइत्यत्रापि अतएवमतोमस्यनात्ननाः
सिकोवकारः अन्यथातक्ष्णानासामित्यादौनित्यानुनासिकापत्त्यातन्निर्देशोसंगत्यापत्ति

अननुनासि कत्वंनरः प्रत्ययेभाषायांनित्यमितिसूत्रेण दकारस्यनित्यमनुनासिकःस्यात्॥

सूत्र ॥ ७ ॥

दुर्गा ६८

ऊष्मणाम् उदये उत्तरस्मिन्यस्य स ईदृशाः स्पर्शाः
पञ्चवर्गः प्रथमः वर्गप्रथमः तं प्रपदान्तभाज
माहुरेकेन वर्गद्वितीयमाहुः १=
इत्यादौ ३=

वयोर्द्वि॰ नादित्याकोशाइत्यत्र माध्येऽदं एतत्सामर्थ्यादेतत्कृतद्वितीयस्य नचार्थं ऊष्मोदयं
प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजमिति प्राप्तिसास्येऽपदान्तभाजमितिचर्त्वा सि =
द्धत्वेनखार्थोनुवादः पदान्ते जश्त्वप्रवृत्त्या चयोऽन्ताभावात् अत्र तत्कृते नजश्त्वप्राप्तिरस्या

प्रत्युदाहरणमिति प्रक सराः वदतीति व प्रसाः ४=

सिद्धत्वात् अप्रकृसराव प्रसाइति भाष्योदाहृतेश्छन्दसत्वाभ्वर्त्वस्यासिद्धत्वेन एवं च प्राप्ति
ङ्णोः कुक्टुक्शरि वा ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ स्तो वा शरि
चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न प्राङ् षष्ठः
प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्ख्षष्ठः सुगण् षष्ठः सुगण्ट्षष्ठः सुगण्ठ्षष्ठः ड्सि
धुट् डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् षट् सन्तः षट्त्सन्तः नश्च नकारान्तात्
धुड्वा स्यात् सन्स सन्त्सः ॥ ७ ॥

सास्येऽप्यपदान्तभाजमित्युत्सर्गः यद्वा नयोरखुत्वत्त्वं न त्वपूर्वोत्सरजेरसिर्वदेः सो
वेत्यन्यत्र विस्तरः ड्सीति सप्तमीयदर्थेव्याख्यानात्तदाह सस्येति पदस्येत्यनुवर्तमा
नस्य वैयधिकरण्येनान्वयात्पदावयवस्य सस्येत्यर्थः षट् त्सन्त इति धुट्विधस्य चर्त्वेन
त्वभेदात्पुनर्ड्स्य चर्त्वे नश्च नकारान्तादिति पदस्येत्यनुवृत्ते पञ्चम्या विपरिणम्यत इति भा
ष्यं वैयधिकरण्येनान्वय इति दिक् ॥ ८ ॥
सूत्रस्य भाष्यस्वरसः ॥ ७ ॥

अपदान्तस्य ॥ ३=

53

श्लोके वक्ष्यमाणे ॥ २=

कौ०शा०शे० ६९ नश्चापदान्तस्येति अपदान्तनकारे अनुस्वारश्च तत्त्वात् फलितार्थप्रदर्शनमिदं नान्तस्य पदस्येत्युवि
ते चतुष्टयमिति वक्ष्यमाण विकल्पैरिति भावः तेन तुक् छत्वे चत्वस्यासिद्धत्वाच्छयो ह्रितीया इति पदे चस्य छत्वेन छकार छकार छकार शकार घटित रूपद्वयाधिक्ये नचानुस्वार विसर्गाणां द्वित्व विकल्पेनाधिक्ये पिनत्वतिः ङमो पदस्यन्त इति सामानाधिकरण्य

[illegible] शितुक् नस्य पदान्तस्य शे परे तुक् वा स्यात् शश्छोटीति छत्वविकल्पः झरो झ [illegible]
रीति चलोपः सञ्छम्भुः सञ्च्छम्भुः सञ्श्शम्भुः सञ्शम्भुः ञ्छौ ञ्च्छौ ञ्शौ [illegible]
ञ्च्शौ इति रूपचतुष्टयं रूपाणामिह तुक् छत्वचलोपानां विकल्पनात् [illegible]
ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो [illegible]

ङमुडागमः स्यादिति परिणम्यते इत्याह तदन्तं यत्पदं तस्मादिति नन्व ङमस्त्वयं ह्रस्वादिति
विशेषणसंबंधमनन्वयपदविशेषणत्वेन तदन्तपर इति भावः ङम इति पंचमीवला
दचीति सप्तमीषष्ठ्यर्थे तदाह अच इति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः ङमन्तात्परस्या
च इति न स्मिन्निति षष्ठ्यस्य भाष्यात् ङमन्तं यत्पदमिति किं अनिनीत्यादौ ङमागमा [illegible] दुर्गा ६८

पदे इत्यनुवृत्त्यर्थमेव ४४ =

भाष्ये तु विभक्तिव्यत्ययकल्पने गौरवात्पदावयवङमः परस्येति वैयधिकरण्यमेवोक्तं
दंडिनेत्यत्र ङमुडभावो मंडूकप्लुत्यात्तन्निचपदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्यादेः परस्य ङ
मुडित्यर्थेन बोध्यः पदस्येत्येतस्यानुवृत्त्या संबंधेपि विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि सप्तम्यं
तत्व एव तदादिविधिप्रवृत्त्या तदलाभः स्यात् एतदर्थमेवाचीति सप्तमीनिर्देशः ङमंतं
यत्पदमित्यर्थे विपरमदाडिनेत्यादावेतद्धारणाय पदे इत्यनुवृत्तिरावश्यकी वांतवर्त्तिविभ

प्रत्यङ्ङात्मा सुगणीशः सन्नच्युतः समःसुटि समोरुः स्यात्सुटि अल्लोन्त्यस्य अ
त्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् ॥७

त्यादंडिनित्यस्य पदत्वात् उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्तु न माषकुंभवापेनेत्या
दौ पदव्यवायेपीति निषेधसिद्धये तस्य यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवृत्तिः तेन निषेधे
न सिद्ध मित्येतत्सूत्रस्य भाष्योक्तित्वेकदेशिन इति दिक् इकोयणचीति सौत्रो निर्देशः
रुप्रकरणादि इति अत एव समः सुटीत्यादौ प्रश्लेषेण सविधानमिति भाष्येउक्तं रोः पूर्वस्ये
त्युपलक्षणं रुप्रकरणविधेयस्य एवमुत्तरत्र रोः पूर्वस्मादिति अयमधिकारः तेनोत्तर
सूत्रविषये रोर्वास्य प्रवृत्तिः न तु मतुवसोरित्यत्र न सूत्रस्य वार्त्तिकयोश्च अत्रैतित्र रुप्रकर

उत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रतिषेधस्य पे=

ण एवास्य संबन्धो न त्वप्रेढौदे लोपइत्या
दौ विन्यर्थे सूचनार्थस्य यार्थमेव तत्रा
दे: परस्य निमित्तत्वं पूर्वस्य तु वा नास्ति

क इति विशेषद्योतनार्थः पूर्वस्येत्य
स च ह्रस्यान्निनः पूर्वस्येत्यर्थो बोध्यः ॥

तैनञ्प्रनचिचेति अनुनासिकप
चेत्त्रिसकारकरूपसिद्धिः संस्स्कर्त्ता १८

कौं० आं० श्रो०
७०

अनुनासिकात्परइत्यत्रानुनासिकादिति ल्यब्लोपे पंचमी व्याख्यानात् अयमागमोनवयव
एवावयवत्वेमानाभावात् खरीति विसर्गोत्तिरस्याप्यवसानस्यनसंबंधो व्याख्यानात्
सोवक्तव्य इति समः सुटीत्यादिसूत्रत्रये सइत्युपसंख्याय समः सुटीत्यत्र सकारं प्रश्लिष्य
वैतेः सकार एव विधेय इत्यर्थः एवं चास्यासिद्धत्वाद्युत्वाभावे नाविसर्गाभावेनत्रत्त द्विधौ।

अनुनासिकात्परोनुस्वारः अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारा
गमः स्यात् खरवसानयोर्विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य सः खरि विसर्ज्ज
नीयस्य सः स्यात् एतदपवादे वाशरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते संपुंकानां सो
वक्तव्यः संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता समोवालोपमेक इतिभाष्य लोपस्यापि सूत्रके
रणस्यत्वाद नुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारद्वपद्वयं द्विसकारं तु मेव
नामप्राप्तिरेवेतिभावः स्पष्टं चेदं भाष्ये विसर्गस्यानेन सत्वविधानेत्त गौरवं स्फुटं लोप।
स्यापीति यत्तु उपधारंजनं कुर्यात्तमो स्कर्कर रोसति लोपे प्रकृतिभावे वानोपधारंजनं
मतं० उपधारंजनमनुनासिकानुस्वारागमद्वयं नमानकारमकारयोः प्रकृतिभावोदाह
रणं नृन्याहीति नत्तुप्रातिसाख्यत्वात्तत्छाखामात्रविषयमितिभावः अतएव भाष्ये समो

अनुनासिकात्परोनुस्वारः ॥

[illegible]

दुर्गा
७०

57

ननु लोपपक्ष एव द्वित्वेन त्रिसकारस्यासिद्धत्वात् समः सुटीति व्यर्थमत आह त्रिसकारकमपी
ति स्कोरिति नास्यासिद्धत्वात् पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्य सिद्धिरिति नन्वयुक्तं लक्ष्ये लक्षणस्ये
ति न्यायात् एतेन समः सुटीत्यत्र वेति पाठे नैव पक्षे मोनुस्वारेण सिद्धेऽनुनासिकात्परइति
व्यर्थमित्यपास्तं ननु व्यंजनानामवस्यैकस्थाने कस्य वोच्चारणे विशेषाभावो त आह अनु
नासिकवतामिति तन्नोच्चारणे विशेषाभावकल्पनेनेदं वचनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः

नन्वानचिचेति सकारद्वित्वपक्षे त्रिसकारकमपि रूपद्वयं अनुस्वारविसर्गजिह्वा
मूलीयोपध्मानीययमानाम् कारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यानत्वेनानुस्वार
स्याच्त्वात् अनुनासिकवतां त्रयाणां शरः स्वय इति काद्वित्वे षट् अनुस्वारवता
मपि काद्वित्वे षट् अनुस्वारस्यापि द्वित्वे षोडशा राशामष्टादशानां नेकारद्वित्वे वृ
नेनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुः पंचाशत् अएवं ह्यनुनासिकत्वेषो

हयवरट्सूत्रे भाष्योक्तशर्षूपसंख्याने फलमाह अनुस्वारवतामिति अपि नाकस्य संय
हः लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेराह वचनान्तरेणेति यणोमयइत्यनेन एकस्यैव द्वित्वस्य
स पुनः प्रवृत्तो हि सन्यायइति भावः पूर्वत्रासिद्धत्वेन पूर्वद्वित्वस्य पूर्वप्रवृत्त्यानेन द्वितीयस्य

तेनकृतिम: कृताम
त्यादीनशात्व२=

सि०कौ०ग्रा०
७१

पुमः ख० अम्पर इति बहुव्रीहिः ᳲकᳲपयोरिति कुप्वोरिति सूत्रविधेययोरित्यर्थः इदुदुप
धस्येति सूत्रे ऽप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थादिति भावः अप्रत्ययेति नत्व
त्वेप्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादितिभावः षत्वेति इयमनुनासिकपदेन अनुस्वारपदेन

पुमः खय्यम्परे अम्परे खयि पुंशब्दस्य रुः स्यात् अप्रत्ययेति पदे अप्रत्ययस्येति षत्व
पर्युदासात् ᳲकᳲपयोः प्राप्तौ अप्रत्ययेति पदे षत्वे प्राप्ते संपुंकानामिति सः पुंस्को
किलः पुंस्कोकिलः पुंस्पुत्रः पुंस्पुत्रः अम्परे किं पुंक्षीरं खयि किं पुंदासः ख्यात्रा
देशेन पुंख्यानं ख्याप्रकथने ख्या धातोरस्मादेव पुंसख्यानं पुंसख्यानं नश्छ
व्यप्रशान् अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् नतु प्रशान्शब्दस्य विसर्गः
सत्वं श्चुत्वं शार्ङ्गिँश्छिन्धि शार्ङ्गिंश्छिन्धि चक्रिँस्त्रायस्व चक्रिंस्त्रायस्व पदस्य
किं हंति अम्परे किं सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः अप्रशान् किं प्रशान्तनोति नॄन्पे नॄ
नित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ॥ ७ ॥

कुप्वोरित्यस्यैव प्राप्तिः अनुस्वारमवधा
नेनोदुपधत्वाभावात् पुंक्षीरमिति दोरधातोरुपधाया ईत्वे ऽप्रत्यये क्षीरमितिभावः न।

दुर्गा
७१

विभाषात् अयमपि नियम एव तृतीयादावचेवोभयमिति तेन भ्यामादौ त्रासि क्रोष्टुपुत्र इत्यादौ च
न दोषः सर्वत्र विशिष्टाभावस्य सुलभत्वात् तृज्वत्क्रोष्टुः स्त्रियां च भ्याम्भ्यां सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृ
ज्वत्त्वविधानेन तयोः प्रयोगनियमार्थत्वं फलति एतेन तृज्वत्सर्वनामस्थान एवेति नियमा
दिदं विध्यर्थमिति परास्तं नचैवमपि क्रोष्टृनित्याद्यसंगतमन्यत्र तृजन्तस्यैव प्रयोगेणापुक्त
नियमस्यचारितार्थ्यादिति वाच्यं तृज्वत्क्रोष्टुरिति योगविभागस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तेः नचवत्
कृतेष्वचामादेशि क्रोष्टृगणः शीङ्खादौ क्रोष्ट्र्योः क्रोष्टुः क्रोष्ट्रीया इति भाष्यप्रयोगासंगतिरिति वाच्यं

विभाषा तृतीयादिष्वचि अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् क्रोष्ट्रा क्रोष्टु
ना ॥ ऋत उत् ऋदन्तात् ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात् रपरत्वं ॥

ऋकारान्तस्येव ऋषिवाचकत्वेनादोषात् इदं सूत्रत्रयं नृसृगालवाचि क्रोष्टु क्रोष्टृशब्दयोर्एव
स्यार्थमित्यवधेयं तदुक्तं भाष्ये तृज्वद्भावविषय एव तृजन्तं मृगवाचीति तृतीयाद्यजादिविभ
क्तिषु तृजन्तं तु नन्तं च मृगवाचीति च अनेन चान्यत्र तु नूनमेव तत्पाणिसूचितमित्यादि कृ ऋत उ
त् तपरत्वं भाव्यमानस्यापि क्वचित्सवर्णग्राहकताज्ञापनार्थं वा रांतयोर्न दीर्घमात्रनिवृत्यर्थं ते
नामूहत्यादि सिद्धिरिति स्पष्टो रिति सूत्रे कैयटः यत्तु तपरत्वं दीर्घलोप इति बाधनार्थमिति तन्न
सुपत्रपाणितावारणज्वलिताइवपन्नगाः नेन्द्रैतोरस्य भासं तसवितुरत्नमयाय चेति रामाय
णप्रयोगविरोधात् उरण्रपर इति सूत्रे अणग्रहणाभावे ऊरपर इति भाष्यप्रयोगविरोधाच्च

सि॰कौ॰ग्रा॰शे॰ १२६

सर्वैवेति संयोगांतलोपेन सिद्धे नियमार्थं तेनो गित्यादौ नेत्तिभावः विपरीतनियमस्तु न प्रमानू
स्त्रियेतिनिर्देशात् एरनेकाच इतिसूत्रमेवेतिपदद्राहितेसाजुहुत्तावृत्तविशेषणसवार्तिकं चानव
रात्सम रेफात् संयोगांतस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य रेफस्य विसर्गः क्रोष्टुः २ आमिपरु
त्वानेज्वद्भावे प्रोक्ते तमपि नेज्वद्भावे भोजुट हृदं विप्रतिषेधेन क्रोष्टूनां क्रोष्टरि क्रो
ष्टोः पत्ते हलादौ च तृज्वत् इत्युक्ता हूहूः हूहौ हूहूः हूहूं हूहौ हूहून् अतिचमू
शब्दे तु नदीकार्यं विशेषः हे अतिचमु अतिचम्वै अतिचम्वाः अतिचमूनां अति
चमूनां खलपूः ओः सुपि धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यत्रवर्णस्तदंतो योधा
तुस्तदंतस्यानेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य यण् स्यात् अजादौ सुपि गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्
नेष्यते खलप्वौ खलप्वः एवं सुद्वादयः अनेकाचः किं लूः लुवौ लुवः धात्ववय
वेति किं उल्लूः उल्लौ उल्लुवः असंयोगपूर्वस्य किं कटप्रूः कटप्रुवौ कटप्रुवः गतीत्यादि
किं परमलुवौ परमलुवः सुपि किं लुलुवतुः स्वभूः नभूसुधियोः स्वभुवौ स्व
भुवः वर्षाभ्वश्च अस्योवर्णस्य यण् स्यादजादि सुपि वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः दृन्भवतीति दृ
न्भूः अंब्दृन्भूजं बूक फेन्लूकर्कन्धु दिधिषू इत्युणादिसूत्रेण क्रत्यादितः दृन्भ्वौ दृन्भ्वः
दृन्भ्वं दृन्भ्वो दृन्भून् हन्तितिनांतं हिंसार्थे प्रत्यये भवः क्विप् दृन्भूः दृन्करपुनः पूर्वै
त्वेन इत्याह धात्ववयवेत्यादि गतीति च सकृल्वादिस्यत्र क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यण् न

दुर्गा १२६

स्वार्थिक इति स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः स्तत्रभव इत्यर्थे अध्यात्मादित्वात् ठञ् करादिषु स्वगामस्वा
ध्याययोः पाठेन स्वज्ञात्वा देह्ये दे तयोरेवेति नियमार्थकेनेतागमो न पुनर्भेदाद स्वरूप स्व
नित्यस्त्रीत्वादत्र यौगिक इति स्पष्टं तत् ७ वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणे वा ग्रहणादेकामो
करभ्वं करभ्वौ करभ्वः दीर्घपाठे करणवकारः स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् कारभ्वं कार
भ्वौ कारभ्वः पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि पुनर्भ्वौ इत्यादि हन्भू कारभूशब्दो स्वयंभूव
त् इत्यस्पष्टं तत् धाता हे धातः धातारौ धातारः ऋवर्णान्तास्त्वेवाच्य धातृणां ए
वं नप्त्रादयः उद्गातारौ पिता व्युत्पत्तिपक्षेन नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दी
र्घः पितरौ पितरः पितरं पितरौ शेषं धातृवत् एवं जामातृभ्रात्रादयः ना न
रौ नरः हे नः नृ च नइत्यस्य नामि वा दीर्घः स्यात् नृणां नृणां इति स्पष्टं तत् कैन
अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशात् [illegible]
वादत्र ऋवर्णान्तादिति व्युत्पत्तिपक्ष इति अव्युत्पत्तिपक्षेऽवादिस्वपाठाद्दीर्घ शङ्केव नेति
भावः व्युत्पत्तिपक्षे निरनुबन्धकत्वप्रत्ययान्ता एवेति एवं च तत्वाविति भाष्यस्वरसः इति स्पष्टं
नाः वैकल्पिकेति यत्तदेनेध्य इत्यत्र त्यदाद्यत्वकरणादिति देशस्यानित्य इत्यादेः धात्वनुक
रणे विभक्तिकरणेन वैकल्पिकत्वस्य ज्ञापनादिति भावः अनुकरणस्यानुकार्यत्वादेव
रूपमात्रमर्थ इति प्रातिपदिकत्वं अनेकार्यस्यानुकरणाद्भिन्नमेवेति मतो ७ इति सूत्रे भाष्ये

धातोः कार्यमुच्यमानं नित्यस्थानप्रवृत्तिः ९

सि० कौ० श० त्रो० १२७

हल्व इति किरस्पृश्य इति निर्देशाद्धातुप्रत्ययेपि तत्र प्रवृत्तिमिति भावः कीरिति कृधातु
रित्यर्थः गुणोनेति ऋतश्च दित्युत्वमप्यनेनैव नान्तरीकृत्येऽयऽडीति सूत्रानिर्देशः संगच्छते ६
भूरत्ताः अनडिति ऋल्वर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः गमृनिति लृवर्णस्य दीर्घाभावा
दृवर्ण एवेति भावः ननु तुल्यास्यसूत्रभाष्यहत्ता ऋति सृ वेत्यादिविधेययोरेफद्वय
व गर्भलद्वयगर्भयोरत्व दीर्घत्वांगीकारेणात्रापि हल्लकार ईयतस्य प्रोडुवीरत्रापि च तथा घा

इत्वेरपरत्वं कीः किरौ किरः नीः निरौ निरः इत्यादिगीर्वत् इत्वाभावपक्षे
तु ऋदुत्रान इति ऋतोऽङीति च न परत्कारणाद्यनङ् गुणेन कृः क्रौ क्रः क्रं क्रौ
क्रीन् क्रा कृभ्यां कृभिः क्रे कृभ्यः २ क्रोः २ क्रां क्रि क्रोः कृषु एवं तृ ६
निऋदंताः गमृत्रादौ अनयोर्लकरणेऽनङ्गुणौ आकार गुणविधायेन
लपरत्वं गमलौ गमलः हेगमल् गमलं गमलौ गमृन् गम्ला गम्ले ङ
सिङसोस्तु ऋतइत्युत्वेलपरत्वे संयोगांतलोपः गमुल् गम्लृणा इत्यादि

इति लृदंताः॥

नृणामित्यत्र रेफद्वयगर्भोपीति चेन्न अकः सवर्ण इति सूत्रे तज्ञोनन्तत्वात् गम्लेति य
तुल्यास्यसूत्रे उरण्रपर इत्यत्राणिति वक्तव्ये ऽण्ग्रहणसामर्थ्येनाणपूर्वेणैवेत्युक्तं भाष्ये ल
कारस्य यणि हि तत्र लपरत्वार्थं परेणाणग्रहणं स्यादिति सामर्थ्यात्किरसंगता ऋकारस्य य
णि तु रोरीति लोपेन न विरोध इति तन्न ऋकारान्तेऽपि हल्त्वं रूपाणि रोरीति प्रवृत्त्याफलनोभा

वेनाप्रवृत्त्यान्तसाहचर्याद्धकारांतेऽपि हल्त्वं
पाणप्रवृत्तिमित्याशयात् वस्तुत इदेत्राननाम
मधानेदृष्टमानं चिन्त्यम्॥

दुर्ग
१२७

सेरिति इनासहेत्यर्थः वोपसर्जनस्येति सप्तं एकादेशस्य पूर्वान्तवत्वेपि लिंगाद्यन्यत्र प्रत्यये जातिपादक
त्वादव्ययमिति महासंज्ञया स्थाने अयत्वान्न विभक्तिलुक् सादेशात् पूर्वं मा भूदित्यतुन नेदुस्सा
तिज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात् पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः नच नां तः पादमिति सूत्रस्थेन न
चेङः पदान्तात्परो सूरस्त्री नि भाष्येण विरोधात्सावीहृशानां प्रयोगो नेष्यत इति सावपि पदत्वसत्वा
दिति वाच्यं योगविभागसिद्धस्य सौपदत्वस्य क्वाचित्कत्वेनादोषात् सावप्रयोग एवेत्यन्ये सव
इति नचास्यां नवर्तिविभक्त्या पदत्वादेङः पदान्तादित्यादि पूर्वोरमिति वाच्यं भाष्येस्वादिष्विति

सेः सयौ सयः सुनेः सुनयो सुनयः इतिएदन्ताः ॥ ७ ॥

गोतोणित् गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत्स्यात् गोः गावौ गावः।

योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वं पदमित्यर्थः ततोऽसर्वनामस्थाने ऽयचि सुवंतमित्यनुवर्त्तते अयची
ति प्रसज्यप्रतिषेधः तेन यज्ञादेः सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं न मध्ये चेत् सुवंतं नदपि पदं नेति व्याख्या
नेनादोषात् व्यात्तिदेशिकस्याप्यपनिषेधइतिसवमेव उत्तरपदत्वे चापदादिविधावितिप्रति
षेधाच्च उत्तरपदस्य नहृत्तिस्यवापदत्वे कर्तव्ये नवीर्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणेनेति तदर्थोनान
योगविभागमूलकेशव्याख्यानेन फलभेद इति केचित् इतोदित्यतोनत्रुतं सर्वनामस्थान
इति प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यादित्याह सर्वनामस्थानमिति न

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यस्मा प्र-

[illegible] ॥ ७ ॥
[illegible]

सि०कौ०श०शे० शसेति अचीत्यधिकारान्नक्तिशसो नग्रहणमिति भावः। गामिति परत्वादत्र वृद्धिस्तु न अनक्का
१२८ रान्तेनात्वस्यापवादत्वात्तदाणो णिदिति सूत्रेण परकरणत्वेनास्या विवक्षितत्वमिति भावः। तेन चि
त्रगुरित्यादौ न दोषः। अन्यथा गोधिकारे न दनविधेः सत्वेन स्थानिवत्त्वेन गोनत्वाद्दोषः स्यादेव मम
त्वोकारान्ताभावादल्विधौ स्थानिवत्ताभावाच्च न दोषः। परंतु गोतो णिदिति सूत्रे भाष्ये तपरत्वं प्र
त्याख्यातं चित्रगुरित्यादौ तु न दोषः। गोः पूर्वत्वणित्वात्त्व स्वरेषु स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात्। हे चित्र
ओतोम्शसोः। आ ओत इति छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात्। शा
सासाहचर्यात्सुवेवाम्ग्रहणं तेनेह अचिनवम्। गां गावौ गाः। गवा गवे गोः इत्यादि
ओतो णिद्वाच्यं विहितविशेषणं च तेन सुद्यौः सुद्यावौ सुद्यावः। द्विःहितं सर्वनामस्था
नमिति व्याख्यानान्नेह हे भानो भानवः। उः श्रोर्भ्मः स्मृतोये न स्वस्मृतो। स्मृतावौ स्मृतांग
गो इत्यादौ तु लाक्षणिकत्वान्न दोषः इत्युक्तेव सूत्रे भाष्ये स्पष्टं द्योः सर्वनामस्थाने णित्त्वं वक्तव्यमिति
ओतो मित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याह सुद्यौरिति केवलद्योशब्दस्य स्त्रीत्वात् कृत्रिमरूपाहृतः विहि
तमिति यदि तु वर्णग्रहणेपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तेतेन तदव्यर्थोऽयं यत्नः। स्मृतोमिति स्मृतउ
र्येनेत्यर्थः यत्तु यवाया वादिष्वेकादेशे उदात्तेनोदात्त इत्यस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं तत्स्थानिकायादी दुर्गा
नामस्वरितत्वार्थेति वार्तिकव्याख्यानावसरेऽवादेशानामुदाहरणमिति स्वारितो वेति सूत्रस्य भाष्य १२८

विरोधः प्रकृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाल्लन्तस्यान्तोदात्तत्वे शेषनिघाते नञ्शब्दस्यानुदात्तत्वात् नदे
कादेशस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यन्तवत्वादीन् उदाहरणासंभवादिति तन्न तृतीयादि
ष्वनभिधानेपि प्रत्ययलक्षणत्वे बाधकाभावात् नञ्गो न इति सूत्रे घोष्ठ ष्टकद्विर्वकेष्वेतिवा

रायो हलि रैशब्दस्याकारादेशः स्याद्धलि विभक्तौ अचि आयादेशः
राः रायौ रायः राया राभ्यां इत्यादि रैदन्ताः ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ग्लावं ग्ला
वौ ग्लावः ओतोम्शसोरितीहन प्रवर्त्तते ऐऔच्सूत्रे एओदोत्तोःसा
वर्ण्याभावज्ञापनात् ० इत्यजन्ताः पुंल्लिङ्गाः ॥ ७ ॥ ७ ॥

त्रिके घोशब्दस्यैवोपादानात् अन्योकारान्ताभावइतिवाच्यम् उपलक्षणतया व्याख्यानेना
दोषात् परेत्वीदृशानामनभिधानेपि नक्षतिरित्याहुः रायो हलि अष्टन आइत्य
त्रापि विभक्तावित्यनुवर्त्तते इत्य
जन्ताः पुंल्लिङ्गाः ॥ ७

सि०कौ०त्रा० १२९

रमेति रमयतेपचाद्यच् टाप् एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः । वाचे
त्यादौ लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्त्वाच्च आपइति पंचम्यन्तेन सामानाधिकरण्या
दंगस्येति पंचम्या विपरिणम्यते विशेषणेन तदंतविधिरित्याहावंतादिति जसः
शीस्यात् शीतिवर्त्तते रमेइति यस्येतिलोपो नाभत्वात् संबुद्धौ च बहुवचने मृलीतापि

रमा औङ आपः आवंतादंगात्परस्यौङः शीस्यात् औङित्यौकारविभक्तेः
संज्ञा रमे रमाः संबुद्धौ च आपएकारः स्यात्संबुद्धौ एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धि
लोपः हेरमे हेरमाः रमां रमे स्त्रीत्वान्नत्वाभावः रमाः आङि चापः
आङि च ओसि च परे आवंतांगस्य एकारः स्यात् रमया रमाभ्यां रमाभिः
याडापः आपःपरस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् वृद्धिरेचि रमायै सवर्णे
दीर्घः रमायाः २ रमयोः २ रमाणां रमायां रमयोः रमासु एवंदुर्गादयः
नएदिति आङि चाप इत्यत्र आप इति चानुवर्त्तते एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धेर्याप्रियदोक्त
त्वेन त्रीधोपस्थिति कतया हल्ङ्यादिलोपात् प्रथममनेन संबुद्धिलोप इतिभावः
सन्निपातपरिभाषात्वनित्यत्वान्न प्रवर्त्तते आङि च० वेनप्रकृत्त मोसि चेति परा

साम्यत इत्याशयेनाह ङिद्वचन
सेति ॥ ७ ॥

मरपते घेर्ङितीत्यतो ङितीत्यनुवर्त्तते
ङितीत्याप इति पंचम्या षष्ठ्या विपरि

दुर्गा
१२९

उद्देशमंतरेण विधानासंभवात् २८

सर्वना॰ आवंतात्पर स्य सर्वनाम्नो विहितस्य स्यर्थे लेनमासपूर्वायै इति सिद्धं अत्र ह्रस्वो न स्यादस्त
स्य विधेयत्वे नोद्देश्यत्वासंभवात् नापि ङिच्च तु स्य व्याख्यानादनेआपोह्रस्व इत्याहापआ इति
स्य विधेयत्वे नोद्देश्यत्वासंभवात् नापि ङिच्च तस्य व्याख्यानादन्त्य आपो ह्रस्व इत्याहाप आ इति

आवंतस्य गणे पाठाभावेन सर्वनामत्वाभावादाहैकदेशस्येति गृहणादिति सर्वनामशब्देन
स्यर्थः नचैवमप्यावंतत्वाभाव एकादेशनिष्पन्नस्याद्यभावादन्तरावरवद्भु त्यादौ परादिवद्भा

सर्वासर्वे सर्वाः सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च आवंतात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट्
सा दापश्च ह्रस्वः याडोपवादः सर्वस्यै सर्वस्याः २ एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रह
णादामि सर्वनाम्न इति सुट् सर्वासां सर्वस्यां सर्वयोः सर्वासु एवं विश्वाद
यश्चावन्ताः विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ अत्र सर्वनामता वा स्यात् उत्तरपू
र्वस्यै उत्तरपूर्वायै उत्तरपूर्वासां उत्तर

वेनाश्चमाश्रित्यावंतात्सोर्लोप उक्तः परादिवद्भावे नादिवत्त्वाभावादिति वाच्यं उभयत आश्रयणेंतवद्भा
न नत्वं तु न लभ्यमुभयत आश्रयणे नादिवत्त्वाभावादिति वाच्यं उभयत आश्रयणे नादिवत्त्वाभावात् नच तिङन्ते इत्यधानो वक्ष्यामः परे तु
वस्य भाष्ये एकदेशे उक्तत्वेपि सिद्धांतिसम्मतत्वाभावात् नच तिङन्ते इत्यधानो वक्ष्यामः परे तु
लिंगविशिष्टपरिभाषयावन्तस्य सर्वनामत्वं आवंतत्वं तु परादिवद्भावेनेत्याहुः सर्वस्यामिति

सि॰कौ॰श॰ १२०

प्रतिपदोक्तस्येति दिकूछब्दस्य चार्थो विहितत्वादस्य तत्वं योगतेति अनेकम् अन्यपदार्थ इति बहु
व्रीहिः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्र ग्रहणात् संप्रत्ययं नामत्वेपि पुंवत्त्वं यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यवि
धेयत्वप्रतीत्यायोत्तरात्वप्रकारक ज्ञानविशेष्यासा अस्मिन् पूर्वीयस्या इत्यर्थेनोत्तरापदस्य गौणवा
उपसर्जनं पूर्वं चकत्वात् सर्वनिपातन इत्यन्यत्र विस्तरः सख्यार्थमिति दिङ्नामानीत्यस्य बहुव्रीह्यधिकारे सत्त्वादिति
दिङ्नामान्यंतराल इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह याउत्तरासापूर्वीय
स्या उत्तरस्यायास्तु स्येउत्तरपूर्वीये बहुव्रीहिः सख्यार्थं अंतरस्ये शालाये वाच्यायेइत्य
र्थः अपुरीत्युक्तेर्नेह अंतराये नगर्ये विभाषाद्वितीयातृतीयाभ्यां आभ्यां ङितः स्या
डापश्च ह्रस्वः इत्यत्यनेन श्रावकं तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्विती
यस्याः२ द्वितीयायाः२ द्वितीयस्यां द्वितीयायां शेषं रमावत् एवं तृतीया अवार्थ
नद्यौर्ह्रस्वः हे अंब हे अक्क हे अल्ल असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न हे अंबाडे हे अंबा
भावः अंतरायै नगर्यै इति अपुरीत्यस्य पूः शब्दार्थस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थ इति भावः अत्र मानमन्वे
ष्यं हे अंबइति ह्रस्वे कृते संबुद्धौ चेत्येत्वं न अंब आर्वितिप्रश्लेषात् घटतरयदीतिपठित्वा घ कावा
र्थकस्येव ह्रस्व इति नियमं माश्रित्य डलकवतां ह्रस्वो नेत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् फलाभेदायसोमा
न्यतोपि वार्तिकम संयुक्त विषयमित्याशयेना हासंयुक्ताइति घटतरयदीत्यस्यागतत्वाद्धत्तरम्चार्थे

गौरा २८

दुर्गा १३०

८

यद्यपि जरसादेशस्येति एवं चैत्वशीन्तु स्याडामो नित्यत्वात्सर्वमेषु कृतेषु क्वचिदजादित्वाभावा
न्न क्वचित्सन्निपातपरिभाषया जरसोनापत्तिरिति भावः यद्यपि याडामो जरसपेक्षया परत्वात्
योः कृतयोः आद्येऽजादित्वविघातादन्त्ये सन्निपातपरिभाषया न जरसः प्राप्तिरेवमेत्वेपि
तथापि न तत्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह एवमिति अत्र यद्वक्तव्यं तन्निर्जरसशब्दे उक्तं

जरा जरसौ शीभावात्परत्वाज्जरस् आमि नुटः परत्वाज्जरस् जरसामित्यादि पदे
ष्वभावात् इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं प्रति सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतां
चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलं यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेना
वन्तताम् आश्रित्य औङ आपः आङि चापः याडापः ह्रस्वनद्यापः ङेराम् इति पंचा
पि विधयः प्राप्ताः एवं न स्युः निरवपन्तु तथाप्यनल्विधाविति उक्तेर्न भवन्ति अप्रा
प्तिर्विशिष्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् एवं हल्ङ्याब्भ्यः इत्यत्रापि अप्रा
पूडीई ईड इति प्रश्लेषात् अतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धये दीर्घग्रहणं प्रत्याख्ये
यं न चैवमप्यतिखट्वाय इत्यत्र स्याडाद्यापत्तिः आकारत्वं स्थानिवद्भावेनाश्रित्य याड्
श्रूयमाण आकारः स्थानिवद्भावेनापि इति न च प्रश्लेषग्रहणे दीर्घादेशो न स्थानिवदिति ह्रस्वे
अधिखट्वस्य विधेयत्वात् कथं दीर्घस्थानिवत्त्वे न न तत्र आमः आप्स्थानिको दीर्घभिन्न आदेशो न स्थानि

नोस्त्रियो ह्रस्वादि

सि०कौ०उ० १३८ वदितितदर्थ इतिवाच्यं याडाप श्रौङ आपः आङिचापोङेराम्नद्याम् हलन्ताविति तेष्वाकारप्रश्लेषमा ७८
श्रित्य स्थानिवत्त्वनिषेधप्रत्याख्यानं भाष्ये न यथे शंकास्त्वेनादोषात् अत्र यत्रोदाहरणे सूत्रभाष्य
वार्त्तिकानां फलभेद आपततीति तेषामनभिधानं यथातिखट्वस्तिखट्वः अतिखट्वाइत्यादेर्वक्ष्यमाण
रीत्या दीर्घात्सुर्वफलाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तौ फलभेदस्यैवाभावाच्च यत्त्वाकारान्तरप्रश्लेषा
कारहूपरत्वयोनकदाचिद्रूपान्तरं प्राप्नोतीति तन्न मानाभावात् भाष्येन स्यानुक्तेश्च आवन्तं यद
गमिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तिखट्वस्यनावन्तत्वं यच्चावन्तं खट्वेति न तत् दंगमिति भावः न।

आवन्तं यदंगं ततः परस्य याडिधानात् उपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्

चानयावन्तग्रहणे तेनांगविशेषणादावन्तां तं यदंगमित्यर्थादतिखट्वाये त्यापे दोषस्तदवस्थ इ
तिवाच्यं अंगस्य विशेषणत्वात् एतेन श्रुतमाकारमादाय स्त्रतमन्वबन्धमादाय [illegible] सन्धाना
त्स्यादेव याडित्यपास्तं उपसर्जनस्येति स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति
भावः अत्रोपसर्जनत्वं लौकिकमेव स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयोपसर्जनत्वासंभवात् यद्यपि स्त्रीप्र
त्ययान्ते शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति तथापि न तेन प्रत्ययग्रहणे इति तदादिनियमप्रसक्तिः
एतेन सर्वं मारव्यापदशी [illegible] निरोधेन परत्वस्याकारस्य लाक्षणिकत्वोन्नात्र याट् वर्णग्रहणेपि त दुर्गा
त्प्रवृत्तेरोदित्यादे भाष्ये स्पष्टत्वात् नचखट्वाये इत्यत्र याडनापत्तिः सूत्रे तन्निर्देशायेत्यादो चारि १३८

कैयटे ग्रंथान्तरमित्यन्ये २= परादिवद्भावेनाख्यन्ताद्यहणे कं १=

71

नार्थमितिवाच्यं यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न संभवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य तत्परिभाषावि
षयत्वात् न चैवं तथा एकादेशात: प्रागपि तद्रूपसत्त्वात् यदागमाधिकार इति च वार्त्तिके नांग
स्य विशेषणतायोग्यत्वबोधनाच्च अत एवावर्त्तानां यदंगमित्यर्थाभिप्रायेणेति खट्वा
येस्मेतत्सिद्धयेति खट्वएइति स्थिते प्रवृत्ते प्राग्गृहणे दीर्घ इति वार्त्तिकं व्याख्याय मुक्ता।
कारस्य तोनुसंधानाभ्यामाङ्गेनांगांकाकृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रश्लेषेण त
स्य व्याख्याने एतत्परिहाराद्योपायांतराकथनं भाष्ये किंच यंगस्य विशेषणत्वे वार्त्तिक
स्य तस्य व्याख्यानायाकारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव किंच खट्वायायामर्द्धखट्वायामि
त्यादौ याडनापत्ति: किंच आकारप्रश्लेषपक्षेपि दीर्घात्तरस्वाश्रयाकारत्वं स्थानिवद्भा
वेनास्त्रमितिशंकाऽयुक्तैव दीर्घात्पूर्वं स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाभावात् याडापइति सूत्रे
भाष्येपि अतिखट्वायेत्यत्र स्थानिवत्त्वात्ह्रस्वस्याट: प्रतिषेधो वक्तव्य: न वक्तव्य: आव
गृहणेऽदीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् न च दीर्घत्वे आवसौभूत पूर्व इतियारत्वाप्नोति लो
क्षणिकत्वान्न स्थानिवत्त्वेन तस्सामर्थ्यात्तत्परिभाषाप्रवृत्तिरित्युक्ते यद्यपि स्थानिवत्सूत्रे
याडापइतिसूत्रस्थभाष्याभ्यां हल्ङ्याप्सूत्रयाडापइतिसूत्रयोरेव प्रश्लेषो लभ्यते तथापि

सि०कौ०श० वृ०श०० अत्र गा त्तिसा रुचयोश्चाज्जिः फणादिरेव तेनान्यस्य विभागे वेत्याह‥ अशोनाम्यांशाब्द
१३२ स्वरूपं विशेष्यमादायनदंतग्रहणमित्याह अत्रांतयोरिति अशायोरित्युक्तेपिनत्तत्तिरि
निर्दिष्टं पदस्येतिनुपृष्ठमित्यादिसिद्धयेव्यधिकरणमेव अंतादेशाशते अलोंत्यस्येतिवच
नात् यत्रफलोफलीत्यतोफलीतिपदस्येतिस्कोरित्यतोंतइतिचानुवर्त्तते अशोभ्रष्टित्यत्र। =
पद्दन्निति नासिकायानस् नसः नसा नोभ्यामित्यादि पदोसुडिचरमावत् नि
शायानिशस् निशः निशा व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशांषः व्रश्चादीनां
सप्तानां अशांतयोश्च षकारोन्तादेशः स्यात्झलिपदांतेच षस्यजश्त्वेनडः नि
ड्भ्यां निड्भिः सुपिडः सीतिपदेधुट्चर्त्वं नस्यासिद्धत्वाच्चयोर्द्वितीयाइति टत
योर्ठथौनं नपदांताट्टोरनामितिष्टुत्वंन निट्त्सु निट्सु षढोःकःसि षस्यढ
स्यचकःस्यात्सकारेपरे इतितन्नभवति जश्त्वंप्रत्यसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥ ॥
तज्जंतः३= क्विंतीत्यनुवृत्ते‥ षष्ठेत्यादेशादेशाभावात् शांतत्वेनषत्वाप्राप्तौ अग्रहणं अत्रापिसन्नक
निर्देशोवोध्यः नस्यासिद्धत्वादिति चयोर्द्वितीयाइत्यस्यनादित्येतिसूत्रेभाष्येपाठादिति दुर्गा
भावः टतयोरिति धुडभावेटस्यधुट्तिस्येत्यर्थः नभवतीति जश्त्वात्प्राक् षस्यनेत्यर्थः जश्त्वे १३२
[illegible]

केचित्त्विति एकाचश्चुत्तरसूत्रेणनद्यामध्येपिसंबंधएवोचितइतिभावः जरत्वेनेति य
त्तु जरशब्दस्य अत्नीतिनिर्देशाच्छस्यनजरत्वमितितन्न अविकृतस्वरूपप्रतिपादनतात्पर्या 73
दयस्मयादित्वेनभत्वाच्च तदप्राप्तेर्न्यायसिद्धायां ज्ञापकत्वायोगात् उपदेशेजित्यादि
निर्देशैःकृत्वानापत्तेश्च अत्रमतेभाष्यानुग्रहोविचार्य्यः मांसपृतनेत्यस्यपदन्नइतिसू
त्रेउपसंख्यानत्वादाह शसादौवेति स्त्रीत्वादिति पुंस्त्वाभावादित्यर्थः नात्वंनेति स्त्रीत्वा
केचित्तुवृश्चादिसूत्रेदादेर्धातोरितिसूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्यंति तन्मते
शस्यजरत्वेनजकारे निमित्तं निमित्तः श्चुत्वंचचर्त्वं निम्नु चोःकुरितिकु जरत्वं:
त्वेनभवति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् मांसपृतनासानूनां मांसएतन्सवोवाच्याः
शसादौवा पृतः पृता पृद्भ्यां पदैमुदित्वरमावत् गोपाविश्वपावत् म।
तिः प्रायेणहरिवत् स्त्रीत्वान्नत्वाभावः मती नात्वंन मत्या ॥ ७ ॥
दित्यनुकृष्यते अतएवपुंस्त्वाभावादाङिनत्वाभावइतिनोक्तं नहिपुंस्त्वाभावोनाभा
वेप्रतिबंधकः नपुंसकेपितदंगीकारात् ॥ ७ ॥ ७
दुर्गायैनमः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

आदिश्यादेनाशान्यादयः ३२

सि॰कौ॰चा॰शे॰ ङिति ह्र० अत्र वाकारद्वयमाद्येयूइति स्व्याख्याविति स्त्री इति इयङुवङ्स्थानाविति चेति चानुव
१३३ र्तते अन्ये तु यूइति वेति स्त्रीवाचकाविन्येतन्मात्रार्थकं स्व्याख्याविति च नत्र ह्रस्वयोर प्राप्ते
दीर्घयोस्तु नेयङुवङिति निषेधाद प्राप्ते विभाषा इत्यादिविधाप्राप्तिमुभयांकाङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र नि
त्यस्त्रीलिङ्गाविन्येवं विधो नियमो नाश्रीयत इति कैयटस्तु ह्रस्वांशमात्रविषय इत्याशये
नाह नित्यस्त्रीलिङ्गाविति अतएवास्य दीर्घांशे निषेधविकल्पत्वं भाष्येऽङ्के यूस्त्र्याख्यौ

ङिति ह्रस्वश्च इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ
ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे ॥

विति स्त्र्ये० नन्वत्र कण्डुवे ब्राह्मण्यै इति लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावा नित्यस्त्रीत्वाभावात्तु विकल्पो न ६८
त् परेत्तु अत्र विकल्पो भवत्येव आख्याग्रहणरहितस्यैवात्र संबन्धात् यद्वा स्व्याख्या
वित्येतदेव स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकमत्र शब्दाधिकारात् नेयङुवङिति प्रागस्य वि
शेषणं अतएव प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यस्य प्रत्याख्यानाय के ह्रस्वौ चेयङुवङ्स्था
नौ च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवतो न तु पुंवाचकाविति वक्तव्यमिति वार्त्तिके दुर्गा
निशाकस्यै ब्राह्मण्यै क माभूत् अतिशाकटये ब्राह्मणाय निश्रियै ब्राह्मण्यै श्रियै ब्राह्मण्यैक १३३
या

सि॰ कौ॰ शे॰ टी॰ १३८

स्त्रियां च॰ उक्तासंबुद्धौ सर्वनामस्थाने इति न संबध्यते आरंभसामर्थ्यात् ऋन्नेभ्य इति तदंतग्रहणं। स्त्रियामिति वाधिकारः क्रोष्टु हे सुभ्रु इ
नां वकृत्वाद्धु वचनं प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदंतविधिः स्त्रियामिति वाधिकारः सहे सुभ्रु क्रोष्टु इत्येवं व
ति रावणेन सीतापहारो न रामविलापोयं विधिना त्वया ज्ञापितस्यापि तत सहे सुभ्रु क्रोष्टु इत्येवं
हु विलापे स्पर्धः नेयङुवङ्स्थानेनायवस्य समुदायस्य वनदीत्वनिषेधात्प्रसः प्रमाद इति विरह
स्त्रियां च स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजंतवद्रूपं लभते ऋन्नेभ्यो ङीप् ऋदंतेभ्यो नांतेभ्य।
अस्त्रियां ङीबुस्यात् क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यः वधूगौरीवत् सुभ्रूः श्रीवत् हे सुभ्रुः।
कथं तर्हि ज्ञापितः क्वापि हे सुभ्रु इति भट्टिः प्रमाद एवायमिति वहवः खलपूः पु।
कथं तर्हि हापित क्वापि हे सुभ्रु इतिभट्टिः प्रमाद एवायमिति वहवः खलपूः पु।
स्वत् पुनर्भूः दृन्करेति यणा उवङो वाधनात्तेयङुवङिति निषेधात् हे पुनर्भु पुनर्भ्वं
पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः एकाजुत्तरपदेणः एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्नि
मित्तात्परस्य प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिस्थनस्यनित्यं णत्वं स्यात् आरंभसामर्थ्यान्नित्य
त्वे सिद्धे पुनर्ग्रहणं स्पष्टार्थं यणं वाधित्वापरत्वान्नुट् पुनर्भूणां ॥ एकाजुत्तरः एको
पीडितत्वेनानवधानत्वेनात्र प्रमादः सचविरहपोषकत्वात्काव्यगुणः एकाजुत्तरः एको वाक्यस्य
चयस्मिंस्तादृशमुत्तरपदं यस्येति स्त्रेव बहुव्रीहिरा भोव बहुव्रीहिरुत्तरपदे तेन नास्य वाक्यस्य
मासपदघटितवाक्यैकदेशत्वान्नमाना समासो विशेष्य इत्याह तस्मिन्समास इति आरंभेति

श॰ १३८

प्रकृष्टाधीरितिविग्रहे इति ईदृशपदघटितविग्रह इत्यर्थः तेनकर्मधारयेबहुव्रीहौचसर्वलिंगेपिमतद्वयेपिलक्ष्मीवत् प्रथमलिंगचेत्यवयवधीशब्दस्यनदीत्वात् नेयङितिनिषे।धस्योक्तरीत्याप्राप्त्यभावादितिभावः विशेषइति लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः श्रीवदिति स्त्रिपामितिशेषः विशिष्यापीयङ्स्थानत्वेनङिदामोर्विकल्पस्यान्यत्रनिषेधस्य चप्राप्तेरितिभावः

प्रकृष्टाधीरितिविग्रहेतु लक्ष्मीवत् अमिशसिचप्रध्यंप्रध्यइतिविशेषः प्रधीनां सुष्ठुधीर्यस्यांसुष्ठुध्यायतिवेतिविग्रहेद्वित्तिमध्ते सुधीः श्रीवत् मतांतरेपुंवत् सुष्ठुधीरितिविग्रहेश्रीवद्देवदेव ग्रामणीः पुंवत् ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतयापदांतरंविनास्त्रियामप्रवृत्तेः शवरवल्लचादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं वा

वः पुंसित्वीदृशावहुव्रीहावपिननदीत्वं नेयङ्त्यव ध्यं धेनुर्मतिवत् ॥ ७ ॥

यवस्य निषेधात्समुदायस्याप्राप्नेश्च पुंवदिति सुष्ठुध्यायतीतिविग्रहे इति विशेषणस्यानित्यस्त्रीत्वाभावेनपुंसीवस्त्रियामप्यनदीत्वादितिभावः इतिविग्रहेचेति ईदृशपदघटितविग्रहे केस्त्रीलिंगबहुव्रीहौकर्मधारयेचेत्यर्थः तत्रबहुव्रीहावव यवस्यनेयङितिनिषेधः ङित